

ζητήματα Ιστορίας

Ζητήματα Ιστορίας του Νεοελληνικού Θεάτρου

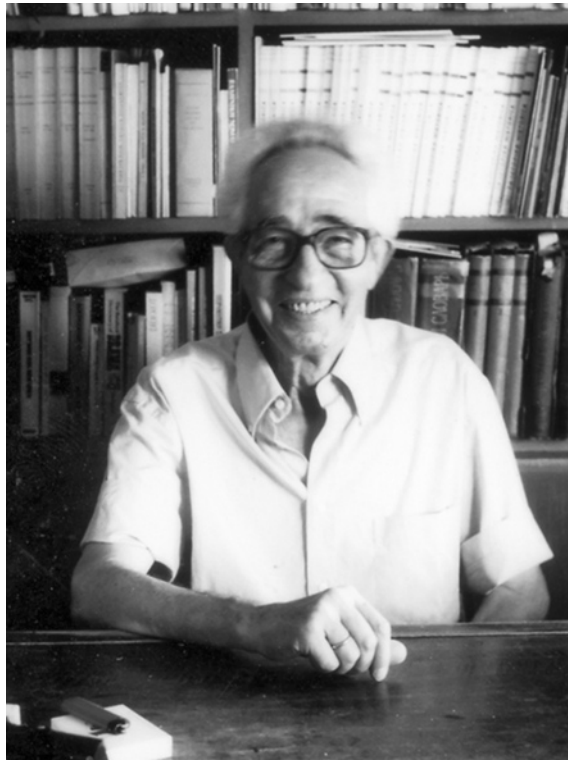
*Μελέτες αφιερωμένες
στον Δημήτρη Σπάθη*

Επιμέλεια
Νικηφόρος Παπανδρέου - Έφη Βαφειάδη

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

*Μελέτες αφιερωμένες
στον Δημήτρη Σπάθη*

Επιμέλεια

Έφη Βαφειάδη – Νικηφόρος Παπανδρέου

E-BOOK

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
Ηράκλειο 2011

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
Ηράκλειο Κρήτης, Τ.Θ. 1385, 711 10. Τηλ. 2810 391097, Fax: 2810 391085
Αθήνα: Κλεισόβης 3, 10677. Τηλ. 210 3849020-23, Fax: 210 3301583
e-mail: info@cup.gr
www.cup.gr

ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ / ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Διευθυντής: Γ. Μ. Σηφάκης

© 2007 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Διόρθωση δοκιμίων: Τασούλα Μαρκομιχέλακη
Στοιχειοθεσία – σελιδοποίηση: Παρασκευή Βλάχου (Π.Ε.Κ.)
Εκτύπωση – βιβλιοδεσία: ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΕΒΕ
Σχεδίαση εξωφύλλου: Βάσω Αβραμοπούλου

ISBN 978-960-524-239-8

Φίλοι, συνάδελφοι και μαθητές του θεατρολόγου Δημήτρη Σπάθη, αποφασίσαμε να εκδώσουμε έναν συλλογικό τόμο, προκειμένου να τιμήσουμε την πολυετή προσφορά του στη διδασκαλία και την έρευνα.

Για λόγους συνοχής του τόμου, δεν απευθυνθήκαμε σε όλους τους φίλους του τιμωμένου, αλλά μόνον σε θεατρολόγους που συνεργάστηκαν μαζί του, ως συνάδελφοί του στο Πανεπιστήμιο ή ως μαθητές του, και που η προσωπική τους επιστημονική έρευνα σχετίζεται με το νεοελληνικό θέατρο. Έτσι, θεματικός άξονας των εργασιών που ακολουθούν είναι η ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου (σκηνική δραστηριότητα και δραματική παραγωγή). Γι' αυτό και η διαδοχή των μελετών μέσα στον τόμο δεν ακολουθεί, όπως συνήθως γίνεται, την αλφαβητική σειρά των ονομάτων των συγγραφέων, αλλά τη χρονολογική σειρά που υπαγορεύεται από τα θέματά τους.

Ευχαριστούμε όλους όσοι πρόθυμα συνεργάστηκαν, καθώς και τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, που ανέλαβαν την έκδοση αυτή.

Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ο Δημήτρης Σπάθης υπήρξε ένας δάσκαλος για όλους μας. Με τον τόμο αυτόν, του αποδίδουμε την τιμή που του αξίζει και ξεπληρώνουμε ένα μικρό μέρος της οφειλής μας. Η χάρη θέλει αντίχαρη και πάντα χάρη θα 'ναι.

Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Έφη Βαφειάδη

Δηώ Καγγελάρη

Νικηφόρος Παπανδρέου

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Τμήμα Θεάτρου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Νικηφόρος Παπανδρέου</i> Ο θεατρολόγος Δημήτρης Σπάθης	xi
<i>Πλάτων Μαυρομούστακος</i> Η παράσταση των <i>Περσών</i> του Αισχύλου στη Ζάκυνθο, το 1571. Νέα ερωτήματα για ένα παλιό αίνιγμα	1
<i>Βάλτερ Πούχνερ</i> Κληρικές και φαναριώτικες σάτιρες του ελληνικού προεπαναστατικού θεάτρου (1690-1820). Μια πρώτη συνολική αποτίμηση.	25
<i>Αρετή Βασιλείου</i> Τα πολλαπλά είδωλα του Γεώργιου Καραϊσκάκη στην ελληνική δραματουργία	47
<i>Άννα Σταυρακοπούλου</i> <i>Μισέ Κωζής</i> (1848): πολυπολιτισμικά νυχτοπερπατήματα στην οθωμανική Κωνσταντινούπολη	67
<i>Θόδωρος Χατζηπανταζής</i> Η μορφή του ποιητή στα έργα του Δημητρίου Βερναρδάκη: Έξι ασκήσεις ρομαντικής αυτοαναφορικότητας	83
<i>Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου</i> Ο Κωνσταντινουπολίτης λόγιος Ιωάννης Μ. Ραπτάρης και η συμβολή του στη μετακένωση της αρχαίας ελληνικής δραματουργίας	97
<i>Ρέα Γρηγορίου</i> Η συμβολή του επαγγελματικού θεάτρου στην καθιέρωση των κωμωδιών του Κάρλο Γκολτόνι στο ελληνικό θέατρο του 19ου αιώνα.	117

<i>Ιωάννα Παπαγεωργίου</i>	
Οι αποκλίνουσες ηρωίδες του μυθιστορηματικού δράματος ως αφετηρία διαλόγου για τον ρόλο της γυναίκας (1871-1879)	135
<i>Ιουλία Πιπινιά</i>	
Ο δραματουργός Φελίξ Πινά και η ελληνική σκηνή του 19ου αιώνα	153
<i>Κωνσταντίνα Ριτσάτου</i>	
Διός έρωτες στο νεοελληνικό θέατρο του 19ου αιώνα.	177
<i>Αντρέας Δημητριάδης</i>	
Αικατερίνη Λεκατσά: πρωταγωνίστρια χωρίς να το θέλει.	193
<i>Χαρά Μπακονικόλα</i>	
Το θέατρο του Σουρή και οι ρίζες του.	209
<i>Κωνσταντίνος Κυριακός</i>	
Παραστάσεις ρωσικών έργων στην ελληνική σκηνή	217
<i>Έφη Βαφειάδη</i>	
Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και η Άλκηστις της Νέας Σκηνής	247
<i>Αντώνης Γλυτζουρής</i>	
Πρωτοπορίες και νεοελληνικό θέατρο	259
<i>Κυριακή Πετράκου</i>	
<i>Μια έκλειψη ηλίου</i> : ένα σενάριο του Νίκου Καζαντζάκη	275
<i>Δηώ Καγγελάρη</i>	
Η Μάντρα του Αττίκ. Το «περιεργότερον αθηναϊκόν θέαμα».	293
<i>Αγνή Μουζενίδου</i>	
Ο θεατρικός καλλιτεχνικός οργανισμός «Αυλαία» (1945-1946).	317
<i>Αντρη Χ. Κωνσταντίνου</i>	
Η ελληνική νεωτερική γραφή με στοιχεία παραλόγου στις σκηνές της Κύπρου (1960-1980)	335
<i>Γιάννα Τσόκου</i>	
Η πολυδιάστατη παρουσία του Μίνου Βολανάκη στο Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος	353
<i>Εργογραφία Δημήτρη Σπάθη</i>	377

Ο ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΠΑΘΗΣ

Θα επιχειρήσω μια συνοπτική περιγραφή της επιστημονικής διαδρομής του δασκάλου που τιμούμε με τον παρόντα τόμο, συνοπτική και ατελή, σχεδόν τηλεγραφική, σε σχέση με το θεματικό εύρος και το επιστημονικό βάθος των εργασιών του, των οποίων την αναλυτική καταγραφή θα βρει ο αναγνώστης στο τέλος του τόμου.

Ο Δημήτρης Σπάθης γεννήθηκε στο Κάιρο το 1925. Τέλειωσε το Γυμνάσιο της ιστορικής Αμπετείου Σχολής το 1942. Στη συνέχεια (1942-1944) φοίτησε στο Γαλλικό Λύκειο του Καΐρου. Από τον Ιούνιο του 1944 ως το τέλος του 1945 υπηρέτησε στο Βασιλικό Ναυτικό: στη Μέση Ανατολή πρώτα, κατόπιν στην Ελλάδα κατά την Απελευθέρωση. Το 1946 αποστρατεύτηκε και γύρισε στην Αίγυπτο. Αλλά ακολούθησαν οι περιπέτειες του Εμφυλίου, που τελικά τον οδήγησαν, πρόσφυγα, στη Σοβιετική Ένωση (1950) — αρχικά στην Τασκένδη, όπου, από το 1950 ως το 1955, σπούδασε στη Σχολή Θεατρολογίας του Κρατικού Θεατρικού Ινστιτούτου. Ένα καλό σχολείο πρακτικής ήταν εκεί και το Θεατρικό Συγκρότημα των Πολιτικών Προσφύγων, που είχε επικεφαλής τον Αντώνη Γιαννίδη και τον Γιώργο Σεβαστίκογλου και στο οποίο ο νεαρός θεατρολόγος είχε αναλάβει όλες τις πρακτικές δουλειές.

Τέλειωσε τις σπουδές του με άριστα, και η Σχολή τον πρότεινε ως υποψήφιο για μεταπτυχιακά στη Μόσχα. Έπειτα από εξετάσεις, του δόθηκε υποτροφία για το Ινστιτούτο Ιστορίας των Τεχνών της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ, Τμήμα Ιστορίας του Θεάτρου.

Το 1959 υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή, με θέμα τη διαμόρφωση του ρεαλισμού στο νεοελληνικό δράμα. Προηγουμένως είχε αρχίσει να εργάζεται ως επιστημονικός συνεργάτης-ερευνητής στο ίδιο Ινστιτούτο, αρχικά στο Τμήμα Ιστορίας του Θεάτρου (1958-1960) και κατόπιν στο Τμήμα Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Τέχνης (1961-1965).

Τον Ιούνιο του 1965 επέστρεψε στην Ελλάδα, όπου συνεργάστηκε με το περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* ως θεατρικός κριτικός και μέλος της συντακτικής επιτροπής, ως τον μαύρο Απρίλιο του 1967.

Από τον Μάιο του 1967 ως τον Αύγουστο του 1974 έζησε αυτοεξόριστος στο Παρίσι. Εκεί παρακολούθησε τα μαθήματα Κοινωνιολογίας της Τέχνης του Pierre Francastel στην École Pratique des Hautes Études (1967-1970), εργάστηκε σε έρευνες της Unesco πάνω σε θέματα πολιτιστικής ανάπτυξης, συνεργάστηκε με τον εκδοτικό οίκο Robert για τη σύνταξη λημμάτων της ομώνυμης εγκυκλοπαίδειας.

Από το 1970 ως το 1974 συμμετείχε ενεργά στις εργασίες του σεμιναρίου του Κ.Θ. Δημαρά στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης. Παράλληλα, ύστερα από πρόσκληση του Denis Bablet, διευθυντή ερευνών στο Εθνικό Κέντρο Επιστημονικής Έρευνας (C.N.R.S.), πήρε μέρος στην ομάδα εργασίας του θεατρικού τμήματος με θέμα την έρευνα για τα πρωτοποριακά ρεύματα στο ευρωπαϊκό θέατρο του μεσοπολέμου.

Μετά τη δεύτερη επιστροφή του στην Ελλάδα, τον Νοέμβριο του 1974, δίδαξε Ιστορία Θεάτρου σε τρεις Δραματικές Σχολές: του Λαϊκού Πειραματικού Θεάτρου (1975-1978), του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος (1976-1979) και του Θεάτρου Τέχνης (1981-1984).

Πολύ αργά, μόλις το 1983, αρχίζει η θητεία του στο Πανεπιστήμιο. Πρώτα με σύμβαση (ειδικός επιστήμονας) στα Τμήματα Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1983-1984) και του Πανεπιστημίου Κρήτης (1984-1986)· στη συνέχεια ως αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Φιλολογίας του Α.Π.Θ. (1986-1991)· τέλος ως καθηγητής στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών (1991- 1993), του οποίου είναι σήμερα ομότιμος καθηγητής.

Το πλούσιο επιστημονικό του έργο εκτείνεται σε ολόκληρη την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου, από την Κρητική αναγέννηση ως τις μέρες του Θεάτρου Τέχνης. Υπάρχουν ωστόσο κάποια σημεία αιχμής, επιμονής, κάποιοι βασικοί άξονες:

1. Ο Ξενόπουλος, ο ρεαλισμός, το θέατρο των αρχών του 20ού αιώνα

Είναι τα θέματα της «σοβιετικής» περιόδου, με εργασίες στη ρωσική γλώσσα, αφού τα πρώτα βήματα του Σπάθη στη θεατρολογική έρευνα γίνονται στο πλαίσιο του Ινστιτούτου Ιστορίας των Τεχνών της Μόσχας. Το 1958, στην *Επετηρίδα* του Ινστιτούτου, δημοσιεύεται το μελέτημά του «Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και η απαρχή του ρεαλισμού στη νεοελληνική δραματολογία» και αμέσως μετά, το 1959, παρουσιάζεται η διδακτορική του διατριβή, *Η διαμόρφωση του ρεαλισμού στο νεοελληνικό δράμα (τέλος 19ου-αρχές 20ού αιώνα)*, μια ευρεία σύνθεση που μας προσφέρει πολύ περισσότερα από όσα υπόσχεται ο τίτλος της. Ήδη από τότε, ο Σπάθης εξετάζει το θέατρο και την ιστορία του σφαιρικά, από όλες τις πλευρές: συγγραφείς και κείμενα, θίασοι και ηθοποιοί, θεατρικοί χώροι, πρόσληψη και κρι-

τική. Στη Μόσχα επίσης (1962), επιμελήθηκε μια έκδοση με έξι έργα του Ξενοπούλου στα ρωσικά, με δική του εισαγωγή και σχόλια.

2. 18ος αιώνας, ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο

Στο Παρίσι, γύρω στο 1970, κοντά στον Κ.Θ. Δημαρά, με αφητηρία την έρευνα πάνω στα περιεχόμενα ενός σημαντικού φαναριώτικου χειρογράφου, του Κώδικα Ηλιάσκου, γίνεται η στροφή σε περιοχές που θα τον απασχολήσουν στο εξής σταθερά: το θέατρο του Διαφωτισμού και η σημασία των μεταφράσεων, η φαναριώτικη κοινωνία και η πολιτική σάτιρα.

Μερικές από τις σχετικές εργασίες συγκεντρώθηκαν το 1986 στον τόμο *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, όπως το εκτενές εισαγωγικό μελέτημα με τον ίδιο τίτλο (1986), η ανακοίνωση για τον *Φιλοκτήτη* στη διασκευή του Ν. Πίγκολου (1979), τα μελετήματα για τις μεταφράσεις θεατρικών έργων στον 18ο αιώνα (1978) και για την παρουσία του Γκολντόνι στο νεοελληνικό θέατρο (1983). Άλλες ακολούθησαν, όπως η ανακοίνωση για τις αντιθεατρικές τάσεις στο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού (1994).

Εδώ πρέπει να αναφερθεί και η υποδειγματική από κάθε άποψη έκδοση της κωμωδίας του Γεωργίου Ν. Σούτσου *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, όπου και η κεφαλαιώδης μελέτη του Σπάθη «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα» (1995).

3. Το ελληνικό θέατρο του 19ου αιώνα

Καίριες τομές και ανατροπές κομίζουν οι εργασίες του Δημήτρη Σπάθη για τη θεατρική δραστηριότητα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Αναφέρομαι στα μελετήματα για τις «Πρώτες θεατρικές προσπάθειες στην Αθήνα το 1836 και 1837» (1986), για τον *Βασιλικό* του Μάτση (1989), για τον θεατρικό Βερναρδάκη (1986), για το θέατρο στην Ερμούπολη (1994), για το μελόδραμα στην ελληνική σκηνή (2001).

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην κωμωδία και στη σχέση της με τις κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις της εποχής, δηλαδή την κωμωδία μέσα στα συμφραζόμενά της. Αναφέρω επιλεκτικά τα δύο καιρία κείμενα για τον Χουρμούζη (1979 και 1982), τη μελέτη για το έργο του Ραγκαβή *Του Κουτρούλη ο γάμος* (1984), το άρθρο για τον Ηλία Καπετανάκη (1989), το μελέτημα για την κωμωδία *Των γερόντων το μάθημα* και τον συγγραφέα της (1996).

4. Σκηνοθεσία και σκηνοθέτες

Ο Σπάθης ασχολήθηκε επιλεκτικά και με ανθρώπους της σκηνης του 20ού αιώνα, όπως τον Βασίλη Ρώτα ήδη από τη Μόσχα (1962), προσφέροντάς μας μια σύντομη μονογραφία για την πολύπλευρη δράση του, και τον αγαπημένο του φίλο και συνοδοιπόρο Γιώργο Σεβαστίκογλου (1992). Ασχολήθηκε ειδικότερα και εκτενέστερα με την καθιέρωση του σκηνοθέτη στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα (2003), και κυρίως με τη δράση του Κωνσταντίνου Χρηστομάνου και του Θωμά Οικονόμου (1999). Επίσης με τον Δημήτρη Ροντήρη (2000) και τον Κάρολο Κουν (2003). Χαρακτηριστικό σημείο και εδώ, η ένταξη των καλλιτεχνών στην εποχή, η στέρη γνώση των ευρωπαϊκών θεατρικών κινήματων, η κατανόηση των όρων κάτω από τους οποίους υλοποιούνται οι αισθητικές αναζητήσεις.

5. Η εξέλιξη του νεοελληνικού θεάτρου

Εκτός από άρθρα και βιβλιοκρισίες για ζητήματα ιστοριογραφίας του νεοελληνικού θεάτρου, ο Δημήτρης Σπάθης, ήδη από το 1983 (γράφοντας το κεφάλαιο για το θέατρο στην έκδοση *Ελλάδα-Ιστορία-Πολιτισμός*), μας έχει χαρίσει, ούτε λίγο ούτε πολύ, τη συνολική ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου που μας έλειπε. Τηλεγραφική ιστορία, βέβαια (μόλις 56 σελίδες), αλλά πολύτιμη. Στα χρόνια που ακολούθησαν δημοσιεύτηκαν εργασίες άλλων ερευνητών που καλύπτουν συγκεκριμένα κεφάλαια της θεατρικής μας ιστορίας, αλλά το μελέτημα του Σπάθης αποτέλεσε, όταν δημοσιεύτηκε, πραγματική τομή, και είναι πάντα θεμέλιος λίθος. Αυτό το σύντομο κείμενο, όπου συνδυάζεται η απλότητα με το βάθος, έχει γίνει από τότε το απαραίτητο εγχειρίδιο για τα μαθήματά μας. Ο Σπάθης μάς χρωστάει, είκοσι τόσα χρόνια μετά, την αναπτυγμένη μορφή αυτής της ιδιοφυούς «περίληψης» – και την περιμένουμε. Πολύ μάλλον που προστέθηκαν έκτοτε δημοσιεύματά του που μπορούν να ενσωματωθούν σ' αυτό το σχέδιο, όπως τα σχετικά με το θέατρο κεφάλαια στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (2003), οι συνοπτικές μονογραφίες στα *Πρόσωπα του 20ού αιώνα* (2000), τα αναντικατάστατα λήμματα στην *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (1999) και στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*.

Από τα θέματα που αφορούν την ιστορία της ελληνικής σκηνης, ξεχωρίζουν οι εργασίες για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των επαγγελματικών θιάσων του 19ου αιώνα, για τις συνθήκες δουλειάς, τις περιοδείες, τον ανταγωνισμό με τα ξένα συγκροτήματα, που σφράγισαν την πορεία τους. Ξεχωρίζουν επίσης οι εργασίες που αφορούν τη συμμετοχή επανησίων δημιουργών στην ανάπτυξη της ελληνικής σκηνηκής τέχνης του 19ου αιώνα (Αντ. Μανούσος, Ιω. Ζαμπέλιος κ.ά.)

και όπου αναδεικνύεται η συμβολή της επτανησιακής παιδείας στο νεοελληνικό θέατρο.

Για τις αρετές που χαρακτηρίζουν την επιστημονική παραγωγή του Δημήτρη Σπάθη στο σύνολό της, δεν χρειάζεται να πω πολλά. Για τη σεμνότητα και την αίσθηση του μέτρου, για τη νηφαλιότητα και το σεβασμό της αντίθετης άποψης, για τη διαύγεια που είναι έκφραση στοχαστικής ωριμότητας, για την ευσυνείδητη τεκμηρίωση, για την πρωτότυπη, νεανική σκέψη. Όσοι έχουν, όπως εγώ, την τύχη να τον συναναστρέφονται και να δοκιμάζουν πάνω στην κρίση του τις απόψεις τους, θα προσθέσουν σίγουρα και το ευθύβολό του χιούμορ, μαζί με την ανελέητη αυτοειρωνεία. Ο Δημήτρης Σπάθης επιμένει, ίσως εκτός μόδας, να θεραπεύει τη θεατρολογική επιστήμη ως έκφραση της ουμανιστικής παιδείας, επιμένει να καλλιεργεί τον πολιτικό στοχασμό πάνω στην κατεξοχήν πολιτική τέχνη του θεάτρου. Η νεαρή ελληνική θεατρολογία τού οφείλει πολλά και για την επιστημονική του προσφορά και για το επιστημονικό του ήθος.

Νικηφόρος Παπανδρέου

Πλάτων Μαυρομούστακος

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΣΩΝ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ ΤΟ 1571

Νέα ερωτήματα για ένα παλιό αίνιγμα

1. Σύντομη εισαγωγή

Ανάμεσα στα ερωτήματα σχετικά με τις παραστάσεις αρχαίου δράματος στη νεότερη Ελλάδα, αναμφισβήτητα ξεχωριστή θέση έχουν εκείνα που προκύπτουν σε σχέση με την παράσταση των *Περσών* του 1571 στη Ζάκυνθο, η οποία αναφέρεται σε διάφορες ιστορίες του θεάτρου και μελέτες.¹ Η σημασία της είναι μεγάλη, καθώς, εάν πράγματι συνέβη, αποτελεί, κατά πάσα πιθανότητα, μία από τις πρώτες παραστάσεις αρχαίας τραγωδίας στους νεότερους χρόνους,² δεδομένου ότι προηγείται σχεδόν 15 χρόνια από την περίφημη

-
1. Βλ. σχετικά Νικόλαος Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α', σ. 295, Αθήνα, 1938, Γιάννης Σιδέρης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου 1794-1944*, τ. Α', Αθήνα, Καστανιώτης, 1990, σ. 13 (όπου από παραδρομή αναφέρεται ως χρονολογία παράστασης το 1581) και M. Valsa, *Le théâtre grec moderne de 1453 à 1900*, Akademie Verlag, Berlin, 1960 (και τώρα μεταφρασμένο με εισαγωγή και σημειώσεις από τη Χαρά Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Το νεοελληνικό θέατρο από το 1453 έως το 1900*, Ειρμός, Αθήνα, 1995, σ. 243), καθώς και την παραστασιογραφία της Μαίρης Ηλιάδη στην έκδοση του έργου από την Επικαιρότητα, σειρά «Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο» - αρ. 1, Αθήνα, 1991, σ. 114.
 2. Στη βάση δεδομένων του Ευρωπαϊκού Δικτύου Έρευνας και Τεκμηρίωσης των Παραστάσεων του Αρχαίου Ελληνικού Δράματος αναγράφεται μία ακόμη παράσταση από τον 16ο αιώνα: πρόκειται για μία παράσταση του *Αγαμέμνονα* που παρουσιάστηκε το 1599 στο Rose Theatre, στο Λονδίνο, σε διασκευή των Henry Chettle και Thomas Dekker. Από την Αγγλία εντοπίζεται ακόμη μία μετάφραση του *Φιλοκτήτη* από τον Roger Ascham, που χρονολογείται στο 1540, ενώ ο Λέων Αλλάτιος καταγράφει και αρκετές μεταφράσεις χωρίς μνεία παραστάσεων όπως οι ακόλουθες: *Αχαρνείς* (*Acarne* di Aristofane, 1545, σ. 4), *Ιππείς* (*Cavaliere* di Aristofane, 1545, σ. 173), *Εκκλησιάζουσες* (*Congreganti* di Aristofane, 1545, σ. 211), *Εκάβη* (*Ecuba tratta da Euripide*, 1543/1544, σ. 275-6), *Ηλέκτρα* (*Elettra* di Sofocle, 1588, σ. 282) κ.ά. Βλ. σχετικά στο *Drammaturgia di Lione Allacci accresciuta e continuata fin all' anno MDCCLV*, Presso Giambattista Pasquali con Licenza de' Superiori in Venezia MDCCLV, αναστατική έκδοση, Bottega D'Erasmus, Torino, 1966.

παράσταση του *Οιδίποδος Τυράννου* του Σοφοκλή στο Teatro Olimpico της Vicenza, που χτίστηκε με σχέδια του Andrea Palladio.³ Η παράσταση αυτή των *Περσών*, αν πράγματι έλαβε χώρα, γίνεται πολύ λίγα χρόνια μετά τις πρώτες εκδόσεις των σωζόμενων έργων του Αισχύλου,⁴ κατά τη διάρκεια ενός αιώνα όπου το έργο του αρχαιότερου από τους τρεις τραγικούς ενδιαφέρει ελάχιστα. Το ενδιαφέρον των αρχαιογνωστών της εποχής εστιάζεται στα έργα του Σοφοκλή, κυρίως τον *Οιδίποδα Τύραννο*, ο οποίος, στη διαμορφωμένη από την αριστοτέλεια σκέψη συνείδησή τους, είναι το υπόδειγμα του μέτρου, το απόλυτο και αδιαμφισβήτητα μέγιστο επίτευγμα της αρχαίας δραματικής ποίησης.

Από μian άλλη πλευρά, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, σύμφωνα με τις υπάρχουσες πληροφορίες, η παράσταση δόθηκε για να εορταστεί η νίκη της χριστιανικής αρμάδας εναντίον του τουρκικού στόλου πολύ

-
3. Σχετικά με αυτή την παράσταση, από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: Stefano Mazzoni, «L'Olimpico di Vicenza. Un teatro e la sua "perpetua memoria"», *Storia Dello Spettacolo* (Collana diretta da Siro Ferone) Saggi 1, Casa Editrice Le Lettere, Firenze, 1998, σ. 306, J.-C. Golvin – C. Landes, *Amphithéâtres et gladiateurs*, CNRS, Paris, 1990, A. Beyer, *Palladio. Le théâtre Olympique, architecture triomphale pour une société humaniste*, Editions Adam Biro, Paris, 1989, A. Gallo, *La prima rappresentazione al Teatro Olimpico, con i progetti e le relazioni dei contemporanei*, Il Polifilo, Milano, 1973, D.J. Gordon, «Academicians build a theatre and give a play: the Accademia Olimpica, 1579-1585», *Friendship's Garland, Essays presented to Mario Praz* (a cura di V. Gabrieli), Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1966, E. Mattioli, «L'Edipo re di Sofocle nella poetica del Cinquecento», *Helikon* XXVIII (1988), σ. 281-301, L. Puppi, «La rappresentazione inaugurale dell'Olimpico. Appunti per la restituzione di un spettacolo rinascimentale», 1, *Critica d'Arte* IX (1962), 50, σ. 57-63, και 51, σ. 57-69. L. Puppi, «I costumi per la recita inaugurale del teatro Olimpico a Vicenza e altri questioni», *Storia dell'Arte* (1987), 61, σ. 189-200, L. Scherade, *La représentation d'Edipo re au Teatro Olimpico (Vicence 1585)*, CNRS, Paris, 1960.
4. Για τα ζητήματα της παράδοσης του κειμένου και των εκδόσεων του 16ου αιώνα από τον Λαυρεντιανό Κώδικα, βλ. R.D. Dawe, *The Mss F, G, T of Aeschylus* (Ex Erani vol. lviii seorsum expr.), Gotoburgi, 1959, σ. 35-49. Επίσης, ενδεικτικά, Aleksander Turyn, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus*, Polish Institute of Arts and Sciences in America, New York City, 1943, σ. 141, J.A. Gruys, *The Early Printed Editions (1518-1664) of Aeschylus: A Chapter in the History of Classical Scholarship*, «Biblioteca Umanistica & Reformatonica», Volume XXXII, Nieuwkoop B. De Graaf, The Hague, 1981, 359 σ., E.B. Fryde, *Greek Manuscripts in the Private Library of the Medici 1469-1510*, I-II, National Library of Wales, 1996. Πιο πρόσφατη αναφορά στην ελληνική έκδοση Αισχύλου *Πέρσες*, πρόλογος Δανιήλ Ι. Ιακώβ, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, ερμηνεία Ευάγγελος Αδάμος, Ζήτρος, Αθήνα, 2005, σ. 70-75. Ειδικά για τις εκδόσεις βλ. André Wartelle, *Bibliographie historique et critique d'Eschyle et de la tragédie grecque, 1518-1974*, «Collection d'Etudes Anciennes» publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé, Société d'Édition «Les Belles Lettres», Paris, 1978, σ. 688.

κοντά στα νερά της Ζακύνθου, έξω από τις νήσους Εχινάδες (τους Κουρτσολάνους), στην ιστορικής σημασίας ναυμαχία που συνηθίσαμε να αποκαλούμε Ναυμαχία της Ναυπάκτου (*Battaglia di Lepanto*).⁵ Η σύνδεση των τέκνων της Δύσης με τους αρχαίους Έλληνες και των Τούρκων με τους Πέρσες, ένας παραλληλισμός καθώς φαίνεται συχνός για τους φιλόλογους και τους λόγιους του 16ου αιώνα,⁶ βρίσκει πράγματι την ιδανική της έκφραση στο αισχύλειο έργο. Η προφανής για τη σύγχρονη εποχή αναλογία αποτελεί ίσως έκφραση μιας σπουδαγμένης φαντασίας, ενημερωμένης για τα πιο πρόσφατα επιτεύγματα της κλασικής φιλολογίας του 16ου αιώνα, και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, ιδωμένη στα συμφραζόμενα της εποχής, χαρακτηρίζεται από μια πρωτοτυπία, η οποία τιμά τους —όποιους— εμπνευστές της παράστασης, και ενδεχομένως να αποβεί χρήσιμη για την οριστική απάντηση στο αίνιγμα του Δε Βιάζη.

Από την πλευρά της ελληνικής θεατρικής ιστορίας, η παράσταση αυτή εντάσσεται στην προϊστορία της ελληνικής επαγγελματικής θεατρικής πρακτικής, αλλά και ειδικότερα στην προϊστορία της σκηνικής αντιμετώπισης του αρχαίου δράματος στους νεότερους χρόνους, αφού η επόμενη παράσταση αρχαίου δράματος στο ελληνικό περιβάλλον είναι η παράσταση του *Φιλοκτήτη* από τον Νικόλαο Πίκκολο, το 1818.⁷

2. Το αίνιγμα του Δε Βιάζη και τέσσερα πρώτα ερωτήματα

Η πρώτη πληροφορία για την παράσταση των *Περσών* οφείλεται σε ένα δημοσίευμα του Σπυρίδωνος Δε Βιάζη⁸ ο οποίος γράφει: « [...] Κατά την απελευθέρωσιν της Ζακύνθου από την επίθεσιν των Οθωμανών εν έτει 1571, ο Προβλεπτής Κονταρίνης, ού τινος το όνομα συνεδέθη στενώς με την ιστορίαν της Ζακύνθου, ένεκα της γενναιότητος και ικανότητος αυτού, διέταξε να

5. Με αφορμή το γεγονός ότι στον κόλπο της Ναυπάκτου συγκεντρώθηκε αρχικά ο τουρκικός στόλος για να ξεκινήσει συγκροτημένα προς το σημείο της ναυμαχίας.

6. Για το θέμα βλέπε ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο: *Venezia e la Difesa del Levante Da Lepanto a Candia 1560-1670*, Arsene Editrice, Venezia, 1986, καθώς και Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, G.S. Sansoni, Firenze, 1975, σ. 551.

7. Σχετικά βλ. την πληρέστερη παρουσίαση αυτής της παράστασης από τον Δημήτρη Σπάθη: «Ο *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή διασκευασμένος από τον Ν. Πίκκολο. Η πρώτη παρουσίαση αρχαίας τραγωδίας στο νεοελληνικό θέατρο», στο βιβλίο του *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1986, σ. 145-198.

8. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Αγώνες εν Ζακύνθω από των αρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς», μέρος Α', *Ολύμπια* 10 (13 Ιανουαρίου 1896), σ. 76-77.

εορτάση ο τόπος την νίκην. Μετά πολυτελέστατον γεύμα εδιδάχθησαν από ευγενείς νέους οι *Πέρσαι* του Αισχύλου κατά ιταλικήν μετάφρασιν. Πράγματι η διδαχή εγένετο και εις το γεύμα έλαβον μέρος, ουχί μόνον οι ευγενείς, αλλά και οι εξέχοντες ξένοι. Μετά το γεύμα έλαβε χώραν ζωηρός χορός, ου μετέσχον και ιερείς. Η διασκέδασις ετελείωσε διά της παραστάσεως των *Περσών*». Κατά τον επτανήσιο ιστοριοδίφη, η πληροφορία εντοπίστηκε από τον ίδιο σε χειρόγραφο που περιλαμβανόταν στις συλλογές του αρχειοφυλακείου Ζακύνθου, όπου ο ίδιος εργαζόταν μετά την αναχώρησή του από την Κέρκυρα και την εγκατάστασή του στο νησί.⁹

Η πληροφορία αυτή δεν πέρασε απαρατήρητη, όχι μόνο από τους σύγχρονους του ιστοριοδίφης,¹⁰ αλλά και από πολλούς μεταγενέστερους, Έλληνες και ξένους, ιστορικούς του θεάτρου¹¹ και της λογοτεχνίας,¹² άφησε το ίχνος

9. Κάτι που δεν θα πρέπει να παραλείψουμε είναι και το γεγονός ότι ορισμένες φορές ο τρόπος που παραθέτει τις πληροφορίες του ο Δε Βιάζης δημιουργεί συγχύσεις που προκαλούν μια δικαιολογημένη καχυποψία για την ακρίβειά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μας δίνει το κείμενό του «Το αρχαιότατον των θεάτρων εν τη νεωτέρα Ελλάδι» στο περιοδικό *Ανατολή Α'*, τχ. 12 (Φεβρουάριος 1903), σ. 384-389, που αναφέρεται στη θεατρική ζωή της Κέρκυρας κατά τον 16ο αιώνα, όπου γράφει: «*Είχεν εισαχθεί η εν ταις οικίαις παράστασις των κωμικών σκηνών, ονομαζομένων Momaria ή Bombaria*» (σ. 385), χωρίς να παραθέτει, δυστυχώς, την πηγή πληροφόρησής του. Χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να έγιναν πράγματι παραστάσεις momaria, είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που η πληροφορία αυτή γεννά μια διασκεδαστική παρεξήγηση. Στη συνέχεια του ίδιου κειμένου ο Δε Βιάζης γράφει: «Διά να λάβη ο αναγνώστης ιδέαν της παραστάσεως ταύτης της Μωμάριας ή Βομβάριας, περιγράφομεν την παραστασταθείσαν δημοσία, εν τη πλατεία του Αγίου Μάρκου, την πέμπτην της τελευταίας εβδομάδος της απόκρεω του έτους 1532» και παραθέτει την περιγραφή της. Την πληροφορία και την περιγραφή αναπαράγει ο Λάσκαρης, ό.π., τ. Β', σ. 46, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, ενώ ο Βάλσας, *Το νεοελληνικό θέατρο...*, ό.π., σ. 243, κάνει μια παρανόηση των παραπάνω και αναφέρει με βεβαιότητα ότι «Ο Σπυριδών Δε Βιάζης, ο μεγάλος πολυμαθής στον χώρο αυτό, περιέγραψε μία παράσταση που δόθηκε στην Κέρκυρα, στην πλατεία του Αγίου Μάρκου, κατά το Καρναβάλι του 1532». Η παράσταση που δημιουργεί αυτή τη σύγχυση είναι εκείνη η οποία περιγράφεται από τον Pompeo Molmenti στο άρθρο του «*Le Momarie. Antica forma di rappresentazione teatrale veneziana*», *Venezia. Nuovi studi di storia e d'arte*, G. Barbera editore, Firenze, 1897, σ. 174-197, με στοιχεία από τον Marin Sanudo. Η παράσταση αυτή φυσικά δεν έγινε στην Κέρκυρα, αλλά στην πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας.
10. Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Το θέατρον εν Ζακύνθω», περ. *Αττική Ίρις*, 1898, και «Εκ της ιστορίας του ζακυνθινού θεάτρου», περ. *Ζακύνθιος Ανθών*, 1906.
11. Βλ. Νικόλαος Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου...*, ό.π., Γιάννης Σιδέρης, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου...*, ό.π., Μ. Βάλσα, *Le théâtre grec moderne...*, ό.π., σμ. 1.
12. Ενδεικτικά βλ. Γλυκερία Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, *Το θέατρον εν Ζακύνθω από του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αιώνος (επί τη βάσει ανεκδότων κειμένων)*, διατριβή επί διδακτορία, «Βιβλι-

της ακόμη και στην ελληνική πεζογραφία¹³ και γνώρισε μια εντυπωσιακή διάδοση. Ωστόσο, μέχρι τις μέρες μας, η πληροφορία αυτή δεν έχει επαληθευτεί. Κατά το διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στο δημοσίευμα του Δε Βιάζη και το 1953, οπότε το αρχειοφυλακείο Ζακύνθου κήκε στην πυρκαγιά που ξέσπασε μετά τον μεγάλο σεισμό,¹⁴ δεν επιβεβαιώθηκε από κάποιον άλλο ερευνητή ή τοπικό ιστοριοδίφη. Καθώς φαίνεται, το έγγραφο αυτό καταστράφηκε, ενώ από τότε δεν έχει εντοπιστεί ποτέ οποιαδήποτε ανάλογη ή σχετική εγγραφή σε κάποια άλλη αρχειακή πηγή.

Η επαλήθευση της πληροφορίας θα μπορούσε να γίνει αν μπορούσε να απαντηθεί κάποιο από τέσσερα βασικά ερωτήματα που γεννά το κείμενο του Δε Βιάζη. Τα ερωτήματα αυτά είναι τα ακόλουθα:

1. Ποιος από τους ευρισκόμενους στη Ζάκυνθο κατά το διάστημα αυτό θα μπορούσε να έχει προτείνει τους Πέρσες του Αισχύλου για την εορταστική αυτή εκδήλωση;
2. Πότε ακριβώς πραγματοποιήθηκε η παράσταση: αμέσως μετά τη ναυμαχία ή λίγο καιρό αργότερα;
3. Γιατί αυτή η παράσταση θεωρήθηκε τόσο σημαντική, ώστε να αποτελέσει τμήμα του επίσημου προγράμματος;
4. Ποια ιταλική μετάφραση χρησιμοποιήθηκε στην παράσταση, από ποιον έγινε και από ποιο πρωτότυπο;

Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να παρουσιάσει ορισμένες υποθέσεις που μπορεί να φανούν χρήσιμες στην προσπάθεια να απαντήσουμε σε κάποια από

οθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου» αρ. 11, Έκδοση της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι, 1958, σ. 10-11, Borje Knös, *L'histoire de la littérature neo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Graeca Upsaliensa 1, Almqvist & Wiksell, Stockholm-Göteborg-Upsala, 1962, σ. 690, που βασίζεται στον Λάσκαρη, και τον André Wartelle, *Bibliographie historique et critique d'Eschyle...*, ό.π., σ. 4, που αντλεί από τον Knös.

13. Βλ. Διονύσιος Ρώμας, *Σοπράκομιτος*, τ. Β', β' έκδοση, «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα, χ.χ., σ. 176 και 313-334. Πρόκειται για μια μυθιστορηματική μετάπλαση του επεισοδίου που παραποιεί αρκετά τα δεδομένα του Δε Βιάζη, αφού η παράσταση παρουσιάζεται σε ζακυνθινό ιδίωμα, και μάλιστα το κείμενο της παράστασης γράφεται εξ ολοκλήρου από τον συγγραφέα.
14. Σχετικά με το Αρχαιοφυλακείο Ζακύνθου βλ. το σύντομο και κατατοπιστικό άρθρο της Μαριάννας Κολυβά-Καραλέκα «Το Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου. Προβληματική για την αποκατάσταση και ανασύσταση του Αρχαιοφυλακείου», *Περίπλους*, τχ. 11 (Φθινόπωρο 1990), Ζάκυνθος, σ. 134-139.

τα παραπάνω ερωτήματα, παρουσιάζοντας μια έρευνα που ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί.¹⁵ Τα οριστικά πορίσματά της ίσως καθυστερήσουν για πολύ ακόμη: άλλωστε η ολοκλήρωσή της, όλο και περισσότερο, μοιάζει να εξαρτάται από την τυχαία ανακάλυψη κάποιου ασφαλούς τεκμηρίου, που μέχρι στιγμής δεν φαίνεται εύκολο να εντοπιστεί.

3. Τελετές, μαρτυρίες, αναφορές και λογοτεχνικά κείμενα για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου

Η ναυμαχία της Ναυπάκτου, της οποίας η έκβαση κρίθηκε σε πολύ σύντομο χρόνο, την 7η Οκτωβρίου 1571, προκάλεσε μια πρωτοφανή για τα δεδομένα της εποχής κινητοποίηση των ναυτικών δυνάμεων, τόσο από την πλευρά της χριστιανικής συμμαχίας, που συγκέντρωσε πάνω από διακόσια πενήντα πλοία ενώνοντας τον ισπανικό και τον ιταλικό στόλο (δηλαδή περιλαμβάνοντας τα πολεμικά σκάφη που ανήκαν στη δύναμη της Βενετίας, της Γένουας, της Νάπολης, της Σικελίας καθώς και εκείνα που βρίσκονταν στην υπηρεσία του Πάπα, με ναυτικούς από όλες τις αποικίες των ιταλικών πόλεων), όσο και από την πλευρά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που συγκέντρωσε ανάλογο αριθμό πλοίων ενώνοντας τον τουρκικό με τον αλγερινό στόλο. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για εκστρατευτικά σώματα που συγκεντρώνουν σε μια πρωτοφανή ενότητα λαούς με διαφορετικές καταγωγές, για δυο πολύγλωσσους στόλους, ο καθένας με τις δικές του γεωγραφικές και πολιτιστικές καταβολές, ενωμένους από τη θρησκευτική τους πίστη.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ναυμαχία της Ναυπάκτου αποτέλεσε ένα επεισόδιο μείζονος ιστορικής σημασίας στον ανταγωνισμό της δύσης με την

15. Τα συμπεράσματα που παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια προέρχονται από προκαταρκτική έρευνα σε διάφορες βιβλιοθήκες και αρχαιακές συλλογές, που πραγματοποιήθηκε στο περιθώριο άλλων ερευνών και ιδιαίτερα εκείνης για το κερκυραϊκό θέατρο San Giacomo, που με οδήγησε αρχικά στην Κέρκυρα και στη συνέχεια στη Βενετία. Η αναζήτηση πληροφοριών για την παράσταση του 1571 παραμένει μια εργασία που πραγματοποιείται στο περιθώριο άλλων εργασιών, η οποία πάντα με οδηγεί να αναζητώ έργα σχετικά με το θέμα σε διάφορες άλλες βιβλιοθήκες, επιβεβαιώνοντας κατ' αρχήν τη μεγάλη διασπορά της πληροφορίας του Δε Βιάτζι σε μεταγενέστερες εργασίες. Και βέβαια η έρευνα για τον εντοπισμό ενός κάπως πιο ασφαλούς τεκμηρίου ασφαλώς δεν μπορεί να σταματήσει εδώ. Με την ευκαιρία αυτής την παρένθεσης, από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ελένη Παπάζογλου, που διάβασε πρώτη το παρόν κείμενο διορθώνοντας πολλές από τις τυπογραφικές ή γλωσσικές του αβλεψίες.

ανατολή για την κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο, και ότι η σημασία αυτή ήταν κατανοητή ήδη από τους συγχρόνους της. Η μεγάλη έκταση της κινητοποίησης, οι πολλές χώρες που ενεπλάκησαν σ' αυτή και η εντυπωσιακή νίκη της χριστιανικής αρμάδας πολύ γρήγορα μετέτρεψαν το γεγονός σε κοινή ηρωική αναφορά όλων των χριστιανικών λαών της Μεσογείου, καθιστώντας το ιδανική πηγή έμπνευσης για τους δημιουργούς του 16ου αιώνα. Ο τρόπος υποδοχής που επεφύλαξε η βενετική διοίκηση στο πλοίο του βενετσιάνικου στόλου που έφτασε στη λιμνοθάλασσα για να αναγγείλει τη μεγάλη νίκη είναι ενδεικτικός, άλλωστε, της σημασίας που αποδόθηκε στο γεγονός από τις αρχές, οι οποίες αμέσως διέγνωσαν τον σημαντικό ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η ναυμαχία στον εμπλουτισμό των τελετών και των επίσημων εκδηλώσεων που συντηρούσαν την ένδοξη εικόνα της γαληνοτάτης δημοκρατίας και τόνωναν την υπερηφάνεια των υπηκόων της: καθώς το πλοίο έμπαινε στο λιμάνι υπό τον ήχο κανονιοβολισμών, οι ναύτες, με τουρκικά φέσια και κρατώντας τουρκικές σημαίες, πετούσαν τα τουρκικά σύμβολα ψηλά στον αέρα και τα έριχναν στη θάλασσα, προκαλώντας τις επευφημίες των κατοίκων της Βενετίας που είχαν συγκεντρωθεί στις αποβάθρες.¹⁶ Η επιτυχία της εκδήλωσης υποδοχής οδήγησε τις βενετσιάνικες αρχές να εντάξουν τον εορτασμό της νίκης για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου στο επίσημο πρόγραμμα των τελετών της γαληνοτάτης.

Ο ενθουσιασμός για τη νίκη αποτυπώνεται σε πλήθος μαρτυρίες της εποχής, καθώς και στην ιστοριογραφική, λογοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή των αιώνων που ακολούθησαν.¹⁷ Πράγματι η ανταπόκριση των συγγραφέων στην εξύμνηση των ηρωικών πράξεων όσων συμμετείχαν στη ναυμαχία ήταν

16. Η περιγραφή αντλείται από το: Giustina Renier-Michiel, *Origine delle feste veneziane*, con 20 Illustrazioni di Gabriel Bella, Filippi editore, Venezia, 1994, ανατύπωση έκδοσης του 1829, σ. 187-196: «Festa per la vittoria navale alle Curzolari».

17. Βλ. σχετικά τον συλλογικό τόμο: *Venezia e la Difesa del Levante...*, ό.π., όπου δημοσιεύεται και ένα κατατοπιστικό άρθρο για τη λογοτεχνική και την καλλιτεχνική παραγωγή που έχει ως πηγή έμπνευσης τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, γραμμένο από την Giovanna Cecconi, «Anvisi, Lettere, Ragguagli Canzoni I "successi" in Levante da Nicosia a Lepanto», σ. 32-46, καθώς και τη συνολική προσέγγιση του Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, ό.π., Parte I. «L'immagine e la conoscenza del mondo Turco», σ. 9-340, Capitolo Terzo, VI. «Turcherie nell'arte e nella letteratura del '500 e '600», σ. 244-282, Parte II, Capitolo terzo, I. «Temi Turchi nell'arte e la letteratura del '700», σ. 453-480. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και έκδοση, ενδεικτική για τους τρόπους οικειοποίησης των ένδοξων στιγμών του παρελθόντος από το μουσολινικό καθεστώς, από τον Guido Antonio Quarti, *La battaglia di Lepanto nei canti popolari dell'epoca*, Milano, Istituto Editoriale Avio-Navale, Milano, 1930 (Stampato in Italia l'anno VIII dell'Era Fascista), σ. 318.

άμεση.¹⁸ Ανάλογη ήταν και η πληθώρα των μαρτυριών και των αφηγήσεων των γεγονότων της ναυμαχίας, τόσο από τους διάφορους αξιωματούχους όσο και από τους απλούς ναύτες που συμμετείχαν στα πληρώματα των πλοίων της χριστιανικής αρμάδας από τις διάφορες χώρες.¹⁹

Στο πλήθος των δημοσιευμάτων αυτών, των καταλόγων και των αφηγήσεων, δεν υπάρχει η παραμικρή μνεία για την περιβόητη παράσταση στη Ζάκυνθο, παρόλο που το ίδιο το γεγονός για τα συμφραζόμενα της εποχής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αξιοσημείωτο: μια δημόσια παράσταση αρχαίου δράματος, και μάλιστα σε ιταλική μετάφραση, είναι ένα, αν όχι μοναδικό, ασφαλώς εξαιρετικά σπάνιο γεγονός. Το ότι δεν υπάρχει κάποια μνεία ίσως να οφείλεται στο ότι ανάμεσα στα χρονικά αυτά δεν περιλαμβάνεται κάποιο

18. Βλ. ενδεικτικά τις εγγραφές στο αρχείο της Βιβλιοθήκης του Museo Correr: Codici Cicogna 2546/51, σ. 520-521: *Poemi per la battaglia di Lepanto*, 1. Turcarum Imperatori, 2. Manoli Blessi a Sultan Selim ultimo Re dei Turchi. Βλ. ακόμη, ανάμεσα στις πολλές εκδόσεις μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα, τις ακόλουθες, όπου περιλαμβάνονται και ορισμένα από τα ποιήματα του παραπάνω κώδικα: *Manoli Blessi Sopra la Presa di Margaritin, con un dialogo piacevole di un Greco et di un Fachino*, in Venetia, Appresso Andrea Muschio, 1571, και *Raccolta di varii poemi latini e volgari: fatti da diuersi bellissimoi ingegni nella felice Vittoria reportata da Cristiani contra Turchi*, in Venetia, Presso Giorgio Angelieri [1572].
19. Βλ. ενδεικτικά τις αφηγήσεις και τις εκδόσεις που βασίζονται σε αρχαιακό υλικό, οι οποίες περιλαμβάνονται στα ακόλουθα: Hieronymo Corte-Real, *Felicissima victoria concedida del cielo al senior don Juan d'Austria, en el golfo de Lepanto de la poderosa armada Othomana. En el ano de nuestra saluacion de 1572*, Compuesta por Hieronymo Corte Real Cavallero Portugues, Impresa con licencia y aprobacion, 1578, con Privilegio Real, σ. 217, Alberto Guglielmotti, *Marcantonio Colonna alla battaglia di Lepanto*, per il S. Alberto Guglielmotti teologo casatenense e provinciale dei predicatori, Felice Le Monnier, Firenze, 1862, σ. 447, Benedetto Veroggio, *Giannandrea Doria alla battaglia di Lepanto*, Genova, Tipografia del R. Istituto Sordo-muti, 1866, σ. 220, G.B. Carinci, *Lettere di Onorato Gaetani Capitan Generale delle Fanterie Pontificie nella battaglia di Lepanto*, pubblicate di..., Roma, coi tipi del Salviucci, 1870, σ. 159, Luciano Serrano, *La liga de Lepanto entre Espana, Venecia y la Santa Sede (1570-1573). Essayo historico a base de documentos diplomaticos*, tomo I: «Junta para ampliacion de estudios e investigaciones cientificas – Escuela Espanola di Roma», Madrid, 1918, 396 σ.: «Capitulo VII. Preparativos de la expedicion de 1572. Regocijos per la victoria», σ. 143-144, Jose Maria Marchi, *La batalla de Lepanto y D. Luis de Requesens, lugarteniente general de la mar, con nuevos documentos historicos*, Ministerio de Asuntos Exteriores-Relaciones Culturales, Madrid, 1944, σ. 93, Paolo Preto, I «*Documenti Turchi*» dell'Archivio di Stato di Venezia, Inventario a cura di Maria Pia Pedani Fabris, edizione dei registi di Alessio Bombaci, Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Strumenti CXXII, Ministero per i beni Culturali e Ambientali, Uffici Centrali per i Beni Archivistici, Roma, 1994, σ. 705, Onorato Diedo Caetani-Gerolamo, *La battaglia di Lepanto*, con una nota di Salvatore Mazarella, Sellerio Editore, Palermo, 1995, σ. 224.

που συντέθηκε από Έλληνα ή Ιταλό με επτανησιακή ρίζα ή με άμεση σχέση με κάποιο από τα νησιά, άρα και ενημέρωση για τα εκεί τεκταινόμενα.

Η σχετική βιβλιογραφία δεν μπορεί, άρα, να επιβεβαιώσει την πληροφορία του Δε Βιάζη. Αντίστοιχο είναι και το πρόβλημα που προκύπτει με τη μετάφραση που χρησιμοποιήθηκε. Στα σχετικά έργα για την ιστορία των μεταφράσεων του Αισχύλου δεν εντοπίζεται κάποια έκδοση ιταλικής μετάφρασης πριν από τη μετάφραση των αισχυλικών απάντων του 1788 και του 1794 ή πριν από εκείνη των *Περσών* του 1804 από τον Βιττόριο Αλφιέρι,²⁰ ούτε αναφέρεται κάποια άλλη χειρόγραφη μετάφραση.²¹ Επομένως από τις πηγές αυτές δεν είναι δυνατό να δοθεί μια κατά τι πειστική απάντηση στο πρώτο από τα ερωτήματα που γεννά η πληροφορία του Δε Βιάζη, για το ποια μετάφραση χρησιμοποιήθηκε κατά την παράσταση του 1571.²²

20. Για τις ιταλικές μεταφράσεις των έργων του Αισχύλου βλ. ενδεικτικά το λήμμα «Αισχύλος» στην *Enciclopedia dello Spettacolo* που εξέδωσε ο Silvio d'Amico. Πιο κατηγορηματικό και πιο βέβαιο είναι το έργο του Wartelle, *Bibliographie d'Eschyle*, ό.π., σ. 4, όπου αναφέρεται συγκεκριμένα: «(Anonyme) *Les Perses* d' Eschyle: tragédie jouée à Zante en traduction italienne en 1571 pour célébrer la glorieuse défense contre les attaques des Ottomans...», παραπέμποντας στον Κπός, ό.π. Βλ. ακόμη και το ευρητήριο του ίδιου έργου του Wartelle, όπου αναγράφονται συνοπτικά οι μεταφράσεις ανά γλώσσα, σ. 640-641.

21. Βλ. ενδεικτικά *Short-Title Catalogue of Books Printed in Italy and of Italian Books Printed In Other Countries From 1465 to 1600 Owing to the British Museum*, London, 1958, Paul Oscar Kristeller, *Iter Italicum: A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of The Renaissance in Italian and Other Libraries*, Warburg Institute, London, 1963, 6 Vol.+ Index, Vittorio Peri, «Inizi e finalità ecumeniche del collegio greco in Roma», *Aevum*, τχ. 44, Gennaio-Aprile, 1970, σ. 1-71, όπου και κατάλογος της βιβλιοθήκης του Κολλεγίου της Ρώμης, George Louise Clubb, *Italian Plays (1500-1700) in the Folger Library*, Firenze, Leo S. Olschki, MCMLXVIII., S. Pietro Landi (a cura di), *Manoscritti Incunaboli Cinquecentine, Comune di Lucca, Biblioteca dei Cappuccini di Monte S. Quirico-Lucca*, Maria Pacini Fazzi Editore, Lucca, 1986, σ. 271.

22. Το γεγονός δεν περνάει απαρατήρητο και από τον Διονύσιο Ρώμα, που βάζει τον Προβλεπτή της Ζακύνθου Πόλο Κονταρίνι να λέει στο ζακυνθινό ιδίωμα: «Τηράξαμε τότενες να βρούμε το πρεπούμενο για την περίσταση σπετάκολο και αλ φίνε διαλέξαμε την τρατζέντια του αντίκου Έλληνα Εσκίλο, τσου *Περσιάνους*. Το καπολαβόρο τούτο είναι –όπως θε να δείτε σε λίγο– σημαδιακό και προφέτικο. [...] Γυρέψαμε τότενες να βρούμε καμμία τραντουτσιόνε ιταλιάνικη. Μα τέτοιο πράμα δε βρεσκότανε στο Τζάντε. Μονάχα ένα λίμπρο με την τρατζέντια του Εσκίλο, τυπωμένο στη Βενετία από τον φαμόζο Άλντο Μανούτσιο [...] ήτανε κι ευτούνο γραμμένο στη λίγκουα αντίκα του Εσκίλο και για δαύτο ινουτίλε στη χρεία μας. Σκεφτήκαμε τότενες πως σε μια τέτοια οκαζιόνε ήτανε πρεπούμενο τ'όγοιο σπετάκολο να ακουστεί στα σημερνά ρωμείκα που τα κατέχουμε ούλοι μας, άλλοι γιατί' είναι η γλώσσα τσου η μητρικιά κι άλλοι γιατί' δουλέψαμε χρόνους πολλούς σε τούτους τσου τόπους.», βλ. *Σοπρακόμιτος*, τ. 2, σ. 319-320. Πράγματι ο Ρώμας στο βιβλίο του κατασκευάζει αρχικά μια

4. Το κείμενο των *Περσών* και οι εκδόσεις των έργων του Αισχύλου κατά τον 16ο αιώνα

Οι τραγωδίες του Αισχύλου τυπώνονται για πρώτη φορά κατά τον 16ο αιώνα και κυκλοφορούν σε έναν περιορισμένο κύκλο φιλολόγων και λογίων που ενδιαφέρονται για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Οι εμπνευστές της παράστασης στη Ζάκυνθο θα μπορούσαν, άρα, να έχουν γνώση του περιεχομένου των *Περσών* και να χρησιμοποιήσουν μία από τις τότε υπάρχουσες εκδόσεις για την παράσταση. Είναι επομένως αναγκαίο να κάνουμε μια σύντομη αναφορά στην εκδοτική δραστηριότητα αυτή, προκειμένου να συγκροτήσουμε μια σαφέστερη εικόνα για το από πού άντλησαν τη γνώση τους και ποια έκδοση ήταν εκείνη που θα χρησιμοποιήσαν οι εμπνευστές της παράστασης ή οι μεταφραστές του αισχύλειου έργου αφού, σύμφωνα με τον Δε Βιάζη, η παράσταση παρουσιάστηκε στην ιταλική.

Η πρώτη έκδοση των απάντων του Αισχύλου χρονολογείται από το 1518. Η έκδοση κυκλοφόρησε τρία χρόνια μετά τον θάνατο του Άλδου Μανούτιου, που καθώς φαίνεται την είχε σχεδόν ολοκληρώσει, με τη φροντίδα του γαμπρού του, Andrea Torresani, και συμπληρώθηκε από τον Francesco Asulano.²³ Η έκδοση αυτή (editio princeps) περιλαμβάνει έξι έργα, αφού διέφυγε από τους επιμελητές της ο αναγκαίος διαχωρισμός του *Αγαμέμνονα* από τις *Χοηφόρους*: από την έκδοση λείπουν οι πρώτες δέκα αράδες των *Χοηφόρων*, με αποτέλεσμα το κείμενό τους να αποτελέσει τμήμα του *Αγαμέμνονα*. Το πρόβλημα εντόπισε ο Francesco Robortello, που επιμελήθηκε τη δεύτερη έκδοση, του 1552,²⁴ και ενσωμάτωσε σ' αυτήν τα σχόλια που οφείλονται στο χέρι του Μιχαήλ Σοφιανού.²⁵ Αργότερα το αντιμετώπισε και ο Πέτρος Βικτώ-

αληθοφανή εικόνα της παράστασης που βασίζεται σε ορισμένα από τα πραγματικά δεδομένα της εποχής που ήταν σε γνώση του, ενώ στη συνέχεια όχι μόνο δεν στηρίζεται στα πραγματικά περιστατικά αλλά, ποιητική αδεία, τα παραποιεί αφού, όπως είναι ευνόητο, η χρήση της νέας ελληνικής για την παράσταση είναι δική του αποκλειστικά επινόηση.

23. ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΞ. Προμηθεύς Δεσμώτης, Επτά επί Θήβας, Πέρσαι, Αγαμέμνων, Ευμενίδες, Ικέτιδες. AESCHYLI TRAGEDIAE SEX. Franciscus Asulanus edidit, Venetiis in aedibus Aldi et Andreae soceri, MDXVII, Mense Februario [1518], σ. 114.
24. ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΠΤΑ / AESCHYLI TRAGEDIAE SEPTEM, A Francisco Robortello Utinensi nunc primus ex manuscriptis libris ad infinitis erratis expurgatae, ac suis metris restituta. Cum Privilegio Venetiis apud Gualterium Scottum, MDLII [1552].
25. SCHOLIA IN AESCHYLI TRAGEDIAS OMNES ex vetustissimis libris manuscriptis collecta, in hoc corpus redacta. A Francisco Robortello Utinensi. Venetiis Ex Officina Cum Privilegio Illustrissimi Senatus Veneti. MDLII [1552], σ. 16+216.

ριος, που εξέδωσε τα ευρισκόμενα άπαντα του Αισχύλου το 1557²⁶ στη Γενεύη στον πρόλογο της έκδοσής του εξηγεί τα σχετικά με τον *Αγαμέμνονα* και τις *Χοηφόρους* λάθη που παρεισέφρησαν στην προηγούμενη έκδοση. Στο διάστημα από το 1518 και μέχρι το 1571, τη χρονολογία δηλαδή της παράστασης, κυκλοφόρησαν άλλες δύο εκδόσεις των έργων του Αισχύλου που βασίστηκαν στην έκδοση του 1518, η μία στο Παρίσι²⁷ και η άλλη στη Βασιλεία.²⁸ Η επόμενη έκδοση, που περιελάμβανε και το κείμενο των *Περσών*, χρονολογείται πολύ αργότερα, μόλις το 1745.²⁹

Είναι δεδομένο, επομένως, ότι οι εμπνευστές της παράστασης δεν θα μπορούσαν να αντλήσουν τη γνώση τους για το αισχύλειο έργο παρά από κάποιες από τις παραπάνω εκδόσεις. Το πιθανότερο βέβαια, σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι κάποιος από τους ευρισκόμενους στη Ζάκυνθο κατά το διάστημα της ναυμαχίας να είχε στη βιβλιοθήκη του μία από τις δύο πρώτες εκδόσεις, εκείνη του 1518 ή εκείνη του 1552. Δεν αποκλείεται πάντως κάποιος να κατείχε την έκδοση του 1557 του Πέτρου Βικτώριου, η οποία, παρόλο που τυπώθηκε στη Γενεύη, βρίσκεται πιο κοντά στη χρονολογία της παράστασης, και κυρίως γιατί ο επιμελητής, καθώς φαίνεται, είχε στενή σχέση με το ιταλόφωνο εκδοτικό περιβάλλον. Μην ξεχνώντας πως ο προσανατολισμός της ζακυνθινής κοινωvίας είναι πάντα στραμμένος προς τη μητρόπολη, τη Βενετία, ασφαλώς μοιά-

26. ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ Ζ'. Προμηθεύς Δεσμώτης, Επτά επί Θήβας, Πέρσαι, Αγαμέμνων, Χοηφόροι, Ευμενίδες, Ικέτιδες. ΣΧΟΛΙΑ εις τας αυταις τραγωδίας. AESCHYLI TRAGEDIAE VII. Quae cum omnes multo quam antea castigatiores eduntur, tum verso una, quae mutila & decurtata prius erat, integra nunc prosertur. SCHOLIA in easdem, plurimis in locis locupletata & in pene infinitis emendata. Petri Victorii cura et diligentia ex officina Henrici Stephani, MDLVII [1557], Genevae.

27. ΑΙΣΧΥΛΟΥ. ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ ΔΕΣΜΩΤΗΣ, ΕΠΤΑ ΕΠΙ ΘΗΒΑΣ, ΠΕΡΣΑΙ, ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ, ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ, ΙΚΕΤΙΔΕΣ. Βασιλεί τ' αγαθώ κρατερώ τ' αιχημητή. Parisiis, ex officina Adriani Turnebi Typographi Regis, MDLII [1552], Typis Regiis, σ. 212.

28. AESCHYLI POETAE VETUSTISSIMI TRAGEDIAE SEX, quot quidem extant, summa fide ac diligentia e' Greco in Latinum sermonem, pro utriusque linguae tyronibus, ad verbum conversae, per Ioannem Sanravium Montempessulanentem quarum catalogum versa pagina reperies. Cum Caes. Majest privilegio ad decennium, Basilae per Ioannem Oporinum, anno salutis humanae MDLV [1555], Mense Martio.

29. AESCHYLI TRAGEDIAE SUPERSTITES GRAECAE IN EAS SCHOLIA ET DEPERDITARUM FRAGMENTA cum versione latina et commentario Thomae Stanleii, et notis F. Robertelli, A. Turnebi, H. Stephani et G. Ganteri curante Joanne Cornello de paus cujus notae accedunt. Tomus Primus + Tomus Secundus, Hagaecomitum Apud Petrum Gosse, Filium, & Socios Anno MDCCXLV [1745]. Για τα σχετικά με τις αισχύλικές εκδόσεις από τον 16ο ως τον 18ο αιώνα βλ. και πάλι Wartelle, ό.π., σ. 1-14.

ζει λιγότερο πιθανό να κατείχε κάποιος την έκδοση του Παρισιού ή της Βασιλείας, οι οποίες άλλωστε ήταν αναπαραγωγές της editio princeps του 1518.³⁰ Ίσως όμως η προσπάθεια συσχέτισης των προσώπων που έλαβαν μέρος στην εκδοτική δραστηριότητα να είναι χρήσιμη για να πλησιάσουμε κάπως το αίγνιμα του Δε Βιάζη και ταυτόχρονα ίσως και να πιθανολογήσουμε ή ακόμη και να εντοπίσουμε το πρόσωπο κάποιου από τους εμπνευστές της παράστασης.

5. Μια φιλολογική συντροφιά και ένας νεαρός πολιτικός

Μέχρι τις μέρες μας διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μια κάποια μορφή επικοινωνίας ανάμεσα στους ειδικούς κάθε επιστημονικού κλάδου, που συγκροτούν μια μικρή διεθνή κοινότητα η οποία αναπτύσσει στενότερες σχέσεις, ανταλλάσσει ανάτυπα άρθρων, βιβλία και επιστολές, συναντιέται σε συνέδρια, και στο περιθώριό τους αποκτά στενότερες ή και φιλικές σχέσεις. Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάτι ανάλογο συμβαίνει και στους προηγούμενους αιώνες. Πράγματι ανάμεσα στους εκδότες των αρχαίων κειμένων του 16ου αιώνα, οι οποίοι αποτελούν μία ολιγάριθμη κοινότητα, υπάρχει μια ενδιαφέρουσα ανταλλαγή επιστολών που δείχνει ότι, πέρα από τις προφανείς σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους εκείνοι που υπογράφουν από κοινού την επιμέλεια και τον σχολιασμό των κειμένων, οι περισσότεροι διατηρούν και μια προσωπική επικοινωνία με όλους τους αρχαιογνώστες της εποχής.

Στη μικροκοινωνία των αρχαιογνωστών του 16ου αιώνα κεντρικό πρόσωπο φαίνεται να είναι ο Paolo Manuzio. Ο τρίτος γιος του Άλδου γεννήθηκε στη Βενετία το 1512 και πέθανε στη Ρώμη το 1574.³¹ Ο Παύλος Μανούτιος

30. Την πεποίθηση αυτή στοιχειοθετεί κάπως και το γεγονός ότι στις ελληνικές βιβλιοθήκες που περιλαμβάνουν στις συλλογές τους εκδόσεις αρχαίων κειμένων από τον 15ο, αλλά και τον 16ο και 17ο αιώνα, αυτές προέρχονται κυρίως από την Ιταλία και ιδιαίτερα τη Βενετία, ενώ τις εκδόσεις που έγιναν σε άλλες χώρες συναντούμε πιο συχνά στις βιβλιοθήκες της κεντρικής Ευρώπης ή της Αμερικής. Ενδεικτικός από αυτή την άποψη είναι ο κατάλογος της Γενναδείου βιβλιοθήκης από τον Jordan David: *First Editions of Greek Classics (1476-1516), A catalogue of Books in the Gennadius Library to accompany an exhibition, April 5-June 25, 1994, in celebration of the 150th anniversary of the birth of Joannes Gennadius*, Ιστός, Αθήνα, 1994, 63 σ., όπου το ευρετήριο περιλαμβάνει αποκλειστικά εκδότες από διάφορες πόλεις της Ιταλίας, με 35 από τα 48 καταλογογραφημένα έντυπα να προέρχονται από τη Βενετία (34 εκδόσεις του Άλδου Μανούτιου) και τα υπόλοιπα από το Μιλάνο, τη Φεράρα και τη Φλωρεντία.

31. Για τον Παύλο Μανούτιο βλ. ενδεικτικά *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, τ. 6, Ρώμη, 1934, σ. 185.

ανέλαβε από το 1533 το τυπογραφείο, μετά τον θάνατο του Andrea Torresani, ο οποίος όπως είδαμε παραπάνω συνέχισε το έργο του Άλδου και συμμετείχε στην editio princeps των σωζόμενων έργων του Αισχύλου. Ο Παύλος Μανούτιος διατηρούσε αλληλογραφία³² με όλους τους εμπλεκόμενους στην εκδοτική δραστηριότητα του 16ου αιώνα και ιδιαίτερα με εκείνους οι οποίοι είχαν αφοσιωθεί στην αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία.³³ Ανάμεσα στους αποδέκτες των επιστολών του Παύλου Μανούτιου περιλαμβάνονται και όλοι οι εκδότες του Αισχύλου, δηλαδή ο Francisco Robortello, ο Pietro Vettori και ο Michele Sofianos.³⁴ Για τις σχέσεις μεταξύ των τεσσάρων αυτών ανδρών υπάρχουν άλλωστε αρκετές ακόμη πληροφορίες από διάφορες πηγές.³⁵

Λιγότερο γνωστή είναι η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον Παύλο Μανούτιο και έναν νεότερο ευγενή Βενετσιάνο, που δεν έμεινε στην ιστορία ως λόγιος, αλλά ως αξιωματούχος της βενετσιάνικης δημοκρατίας, τον Paolo Contarini. Γόνος μιας από τις πιο σημαντικές βενετσιάνικες οικογένειες, ο

32. Η αλληλογραφία του Παύλου Μανούτιου, χωρίς να έχει εκδοθεί στο σύνολό της, έχει απασχολήσει ερευνητές ήδη από τον 19ο αιώνα, όπως τους P. De Nolhac (Παρίσι, 1883), M. Fickelscherer (Λειψία, 1892). Από την ιταλική βιβλιογραφία, εκτός από τις εκδόσεις του 16ου αιώνα *Lettere volgari*, Venetia, 1560, *Pauli Manutii Epistolarum Libri XII*, Venezia, 1580, βλ. τις εκδόσεις από τις αρχές του 19ου αιώνα: Francesco Zambrini, *Cenni biografici intorno ai letterati illustri Italiani*, Faenza, 1837, σ. 227, Giovanni Ghinassi, *Lettere di Pietro Vettori per la prima volta pubblicate*, Bologna, Presso Gaetano Romagnoli, 1870, σ. 80, καθώς και τις ανατυπώσεις των επιστολών στα: Esther Pastorello, *L'epistolario Manuziano. Inventario Chronologico-Analitico 1493-1597*, Istituto per la Collaborazione Culturale, Fondazione Giorgio Cini, Centro di Cultura e Civiltà, Scuola di S. Giorgio per lo Studio della Civiltà Veneziana, Istituto di Lettere Musica e Teatro, San Giorgio Maggiore-Olschki, Venezia-Roma, 1957, σ. 348, και της ίδιας *Inedita Manutiana 1502-1597. Appendice all'Inventario*, Istituto per la Collaborazione Culturale, Fondazione Giorgio Cini, Centro di Cultura e Civiltà, Scuola di S. Giorgio per lo Studio della Civiltà Veneziana, Istituto di Lettere Musica e Teatro, San Giorgio Maggiore-Olschki, Venezia-Roma, 1957, σ. 587.

33. Δεινός λατινιστής ο ίδιος, εκτός από το τυπογραφείο του Άλδου Μανούτιου, ανέλαβε για βραχύ χρονικό διάστημα τη διεύθυνση μιας νέας τυπογραφίας της Ακαδημίας της Βενετίας που έκλεισε πολύ γρήγορα, το 1561, λόγω έλλειψης κεφαλαίων, και την ίδια χρονιά κλήθηκε από τον Πάπα Πίο τον IV να αναλάβει τη διεύθυνση μιας νέας μεγάλης τυπογραφικής μονάδας στη Ρώμη.

34. Βλ. ενδεικτικά τις επιστολές 372, 554, 777, 854, 932, 933, 951, 977, 982, 1055, 1067, 1145, 1152, 1236, 1259, 1270, 1766, 1838 στο Esther Pastorello, *L'epistolario Manuziano...*, ό.π.

35. Βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τ. 2, Παρίσι, 1855, σ. 167-175, στο λήμμα αριθμ. 245 (έκδοση Αισχύλου του 1552), όπου αναδημοσιεύονται επιγράμμα του Francisco Robortello στην έκδοση του 1552 για τον Μιχαήλ Σοφιανό, μία επιστολή του Παύλου Μανούτιου που παρέχει πολλά βιογραφικά στοιχεία για τον Μιχαήλ Σοφιανό, καθώς και επιστολή του Pietro Vettori που πλέκει το εγκώμιο του Σοφιανού όταν μαθαίνει τον θάνατό του.

Ρολο (για να ξεχωρίζει από άλλους επιφανείς προγόνους που έφεραν το ίδιο βαπτιστικό) γεννήθηκε το 1529 και πέθανε το 1585.³⁶ Ο Ρολο εγκαινίασε την πολιτική του σταδιοδρομία το 1555 και μέχρι τον θάνατό του ανέλαβε πολλά και σημαντικά αξιώματα με σημαντικότερο εκείνο που του ανατέθηκε το 1580, προς το τέλος της ζωής του, το αξίωμα του Βαίλου στην Κωνσταντινούπολη.³⁷ Πριν από την έναρξη της πολιτικής του δραστηριότητας, διητέλεσε μαθητής του Παύλου Μανούτιου, ο οποίος μάλιστα τον φιλοξένησε στο σπίτι του για ένα διάστημα τριών περίπου ετών.³⁸ Ο μαθητής αυτός του Μανούτιου έμελλε να γίνει Προβλεπτής της Ζακύνθου κατά το διάστημα της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, εκείνος για τον οποίο μας λέει ο Δε Βιάζης «ού τινος το όνομα συνεδέθη στενώς με την ιστορίαν της Ζακύνθου, ένεκα της γενναιότητος και ικανότητος αυτού».³⁹

Στις επιστολές του ο Μανούτιος, ο οποίος συντηρεί τη σχέση δασκάλου-μαθητή με τον νεότερό του αξιωματούχο και μετά το τέλος της περιόδου της μαθητείας, παρακινεί τον Πόλο Κονταρίνι να του γράφει συχνά, να μην παραμελεί την κλασική παιδεία του, να συνεχίσει να εξασκείται στη γραφή της λατινικής και να μελετά τα μεγάλα διδάγματα των αρχαίων.⁴⁰ Οι επιστολές του Μανούτιου γράφονται αφού ο ίδιος μαθαίνει ότι πολύ γρήγορα ο νεαρός Πόλο στράφηκε στην ανάληψη ευθυνών στις οικογενειακές εμπορικές επιχειρήσεις και καθώς διαβλέπει, ίσως, τη μελλοντική πολιτική σταδιοδρομία του έξυπνου μαθητή του, αυτονόητη από το γεγονός ότι ανήκε σε μία οικογένεια που κατέλαβε πολλά από τα ανώτατα βενετικά αξιώματα. Πάντως φαίνεται ότι ο Πόλο Κονταρίνι, παρά την επιτυχημένη πολιτική σταδιοδρομία του, ού-

36. Για τα βιογραφικά του, βλ. το λήμμα Contarini Paolo (Polo) στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, Istituto della Enciclopedia Italiana, 28, Roma, 1983, σ. 258-260.

37. Από τη θητεία αυτή συνέθεσε και το έργο *Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli nel 1580*, Lazari à Venezia, 1856. Για το πολύ τιμητικό για τον Κονταρίνι αξίωμα βλ. Χρύσα Μαλτέζου, *Ο θεσμός τού εν Κωνσταντινουπόλει Βενετού Βαίλου (1268-1453)*, διατριβή επί διδακτορία, «Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου» αρ. 6, Έκδοση της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1972, σ. 256 + ΙΑ' με πίνακες εκτός κειμένου.

38. *Dizionario Biografico...*, ό.π., σ. 259.

39. Δε Βιάζης, ό.π.

40. Βλ. τις επιστολές με χρονολογίες 1550 και 1556, που περιλαμβάνονται η πρώτη στην έκδοση *Lettere volgari*, Venetia, 1560, ό.π., σ. 83-84 και η δεύτερη στην έκδοση *Pauli Manutii Epistolarum Libri XII*, Venezia 1580, ό.π., σ. 34-40. Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Διευθύντρια του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας Καθηγήτρια Χρύσα Μαλτέζου για την προθυμία της να μου αποστείλει μικροφίλμ με τα σχόλια και τις υποδείξεις της.

τε εγκατέλειψε ποτέ την εμπορική δραστηριότητα ούτε και σταμάτησε να δείχνει ενδιαφέρον για πνευματικά ζητήματα.⁴¹

Ο Πόλο Κονταρίνι ανέλαβε το αξίωμα του Προβλεπτή Ζακύνθου το 1569 και το διατήρησε και για κάποιο διάστημα μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, ξεπερνώντας, προφανώς λόγω των συνθηκών, το όριο των δύο ετών που προέβλεπαν οι σχετικοί κανονισμοί.⁴² Το γεγονός ότι ο Πόλο έπαιξε σημαντικό ρόλο κατά το διάστημα πριν από τη ναυμαχία αναφέρεται στη βιογραφία του⁴³ αλλά τεκμαίρεται και από επιστολές του προς τις βενετικές αρχές που αναφέρονται σε κινήσεις πλοίων με εχθρική σημαία και σε πληροφορίες που φτάνουν στη Ζάκυνθο από κατασκόπους.⁴⁴ Παρά το γεγονός, όμως, ότι ορισμένα από τα ενημερωτικά σημειώματά του, με στρατιωτικές πληροφορίες, διασώζονται στα βενετσιάνικα αρχεία, δεν διασώζεται εκεί κανένα αντίγραφο κάποιου κειμένου σαν αυτό που εντόπισε ο Δε Βιάζης, ούτε καν η έκθεση πεπραγμένων που ήταν υποχρεωμένος ο Κονταρίνι να υποβάλει στην κεντρική διοίκηση, μετά το πέρας της θητείας του στη Ζάκυνθο,⁴⁵ όπου κατά πάσα πιθανότητα θα γινόταν κάποια αναφορά στο θέμα της παράστασης.

Πάντως, έχοντας υπόψη τα παραπάνω για το πρόσωπο του Προβλεπτή της Ζακύνθου, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτός είναι ένας από τους πιθανούς εμπνευστές της παράστασης του 1571, στηριζόμενοι στο ότι, έχοντας μια αρκετά στενή επαφή με τους φιλόλογους της εποχής, ασφαλώς είχε και άμεση γνώση των εκδόσεων του Αισχύλου. Άλλωστε η δεύτερη έκδοση, του 1552, γίνεται την περίοδο κατά την οποία βρίσκεται ακόμη κάτω από την άμεση επίδραση του Παύλου Μανούτιου. Με αυτό το δεδομένο, μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι όχι μόνο είχε γνώση της έκδοσης, αλλά ενδεχομένως διέθετε και κάποιο δικό του αντίτυπο, αφού η οικονομική κατάστασή του θα επέτρεπε την αγορά του. Δεδομένου ότι, καθώς φαίνεται

41. *Dizionario Biografico...*, ό.π., σ. 259.

42. Βλ. *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι)*, έκδοση Δημήτρης Αρβανιτάκης, «*Graecolatinitas Nostra Πηγές*» 2, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία, 2000, σ. 493-4 και 497.

43. *Dizionario Biografico...*, ό.π., σ. 259.

44. Βλ. π.χ. *Archivio di Stato di Venezia, Capi Del Consiglio Di X, Busta 296: Lettere dei Rettori/Zante*, όπου βρίσκονται δύο επιστολές του Κονταρίνι, μία για υπόθεση με αποστολή αλεύρων και μία γραμμένη σε κώδικα, η οποία προφανώς αναφέρει απόρρητες πληροφορίες, ίσως για τις κινήσεις των εχθρικών πλοίων.

45. Για το θέμα των χαμένων αναφορών των προβλεπτών της Ζακύνθου βλ. Αρβανιτάκης, ό.π., σ. 31-34, ο οποίος δημοσιεύει τις 40 αναφορές που σώζονται για όλη την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, αριθμός που αντιστοιχεί περίπου στο ένα τρίτο του συνόλου.

και από τη βιογραφία του, ο Κονταρίνι πράγματι διατήρησε το ενδιαφέρον για τα πνευματικά ζητήματα της εποχής, η έκδοση του 1552 θα μπορούσε πιθανότατα να περιλαμβάνεται ανάμεσα στα βιβλία της προσωπικής βιβλιοθήκης του, τα οποία, ακολουθώντας τις παραινήσεις του δασκάλου του, επέλεξε να πάρει μαζί του κατά τη διάρκεια της μακράς παραμονής στη Ζάκυνθο, που επέβαλλε η θητεία του στο αξίωμα του Προβλεπτή.

Ακόμη όμως κι αν ο Προβλεπτής δεν είχε μαζί του το κείμενο, θα ήταν μάλλον παράξενο να μην το γνώριζε: επομένως μπορούμε να πιθανολογήσουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι ο Πόλο Κονταρίνι ήταν ένας από τους βασικούς εμπνευστές της παράστασης του 1571, αν όχι ο αποκλειστικός εμπνευστής της, εκείνος ο οποίος θα ήταν δυνατό να αναζητήσει το κείμενο, είτε από κάποια βενετσιάνικη βιβλιοθήκη είτε από κάποια ζακυνθινή.

6. Οι εορτασμοί της νίκης και η επικοινωνία

Η είδηση της νίκης έφτασε στη Βενετία στις 19 Οκτωβρίου 1571, δώδεκα μέρες μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου.⁴⁶ Με γαλέρα που έφυγε από το νησί Πεταλάς, ο απεσταλμένος του βενετσιάνικου στόλου Onfrè Giustiniani μετέφερε πολύ γρήγορα την είδηση. Η άφιξή του προκάλεσε ένα εορταστικό ξέσπασμα των κατοίκων της Βενετίας, που τις επόμενες μέρες εκδήλωσαν με κάθε τρόπο τον ενθουσιασμό τους.⁴⁷

46. Βλ. *Nunziature di Venezia, Volume Decimo (26 Maggio 1571- 4 Luglio 1573)*, Istituto Storico Italiano per l'Età Moderna e Contemporanea, Roma, 1977, όπου αναδημοσιεύεται στη σ. 117 επιστολή του Giovanni Antonio Facchinetti προς τον Girolamo Rusticucci προερχόμενη από τα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας (A.S.V., Segr. Stato, Venezia, 10, f. 236 r).

47. Ανάμεσα στα έγγραφα του Μουσείου Κορρέρ που αποδίδονται στον Πόλο Κονταρίνι, περιλαμβάνεται και η ακόλουθη περιγραφή των εορτών, από αντιγραφική επιστολής που απευθύνεται προς εκείνον:

[...] dalla relatione del nobile nostro Onfrè Giustinian Governator di galea da noi mandato-
ne, et giunto qui la matina del 19 subito si levassimmo co'l Collegio nostro, et andassimmo
nella chiesa del prottetor nostro San Marco a renderne con pio, et humil cose le debbite gratie
a sua Divina Maggèstà il che habbiamo ancora fatto con tutto il Senato, et con grandissimo
concorso di tutta la Città i tre giorni seguenti con publiche processioni di tutte le chiese, sie
messe, et altri divini officii e furemmo anche la prossima settimana medesmente con jeu-
nii confessioni, et con munioni secondo che siamo ubbligati in occasione di una tanta grazia
concessane dalla infinita sua misericordia: della quale sí come noi co'l Senato, e tutta questa
Città universalmente e tutto il stato nostro habbiamo sentito infinito contento, cosi conveni-
mo infinitamente laudar il molto valor, et la molta virtù che con tanto beneficio della Patria
nostra in questa così grande occasione, et in tanto importante impresa, voi chiaramente ha-

Την 1η Δεκεμβρίου δημοσιοποιήθηκε ανακοίνωση της Γερουσίας που καλούσε τον λαό να εορτάσει τη μεγάλη αυτή νίκη, καθιερώνοντας και ως ημέρα μνήμης την 7η Οκτωβρίου, ημερομηνία της ναυμαχίας. Ανάμεσα στις πολλές εορταστικές εκδηλώσεις, μία από τις κορυφαίες επίσημες τελετές στη Βενετία περιελάμβανε και μία παράσταση που δόθηκε, αρκετό καιρό αργότερα, στις 26 Δεκεμβρίου 1571, στο πλαίσιο των ετήσιων εορτασμών του Αγίου Στεφάνου. Εκείνη τη μέρα παραστάθηκε ένα έργο που συνέθεσε ένας ελάσσων ποιητής της Βενετίας, ο Celio Magno, για να τιμήσει τη νίκη της Ναυπάκτου, με τίτλο *Il Trionfo di Cristo. Per la vittoria contr' à Turchi*,⁴⁸ έργο που παίχτηκε με συνοδεία μουσικής. Η παράσταση δόθηκε στην πλατεία του Αγίου Μάρκου, ενώπιον των πιο σημαντικών αξιωματούχων της Βενετίας, μετά από γεύμα που τους παρέθεσε ο Δόγης.⁴⁹ Αυτή η παράσταση ξεχωρίζει ανάμεσα στις εορταστικές εκδηλώσεις για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Πρόκειται για την πρώτη παράσταση με μουσική που δόθηκε στη Βενετία,⁵⁰ γεγονός που την κάνει αξιοσημείωτη, ακόμη και αν αυτή η παράσταση δεν συνδεόταν με τα μετά τη ναυμαχία εορταστικά γεγονότα.

Τα γεγονότα αυτά επιτρέπουν να δούμε ίσως πιο καθαρά εκείνα που συνδέονται με την παράσταση των *Περσών*, και να συσχετίσουμε κάπως τους

vete dimostrato a Noi et al Mondo tutto. Laudamo insieme anche grandemente il vallor de tutti quelli Capi, Governatori Sopracomiti et altri personaggi et Cavalieri che si sono portati tutti così honoratamente come ne havete significato, et in particular del quondam diletissimo Nobile nostro Agustin Barbarigo Proveditor General da Mar, et così anche delli altri, che nel conflitto virilmente combattendo per la libertà della patria, et per la fede de Jesu [...]

Το κείμενο γράφτηκε στις 22 Οκτωβρίου 1571. Museo Correr, Codici Malvezzi 87 Dispacci ed altro M.S.: 87/II Dispacci di Paolo Contarini proveditore al Zante 1570-1572, σ. ρ. 144 Από τη θέση αυτή, ευχαριστώ την υπότροφο του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας Γεωργία Βαρζελιώτη, για την προθυμία της να με βοηθήσει στη μεταγραφή του παραπάνω κειμένου. Ευχαριστώ επίσης τον καθηγητή Αντώνη Μόλχο, του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας, για καίρια σχόλια του και υποδείξεις.

48. Σχετικά με την παράσταση αυτή βλ. Ubaldo Angeli, *Il Trionfo di Cristo. Per la vittoria contr' à Turchi rappresentato Al Sereniss. Principe di Venezia Il Di Di S. Stefano MDLXXI Ristampato per Cura del...*, Tip. Francesco Passafaro, Monteleone, 1893, 26 σ., Angelo Solerti, «Memorie. Le rappresentazioni musicali di Venezia dal 1571 al 1605 per la prima volta descritte», *Rivista Musicale Italiana*, IX, Fratelli Bocca Editori, Torino, 1902, σ. 503-558. Η ίδια παράσταση αναφέρεται και στον Αλλάτιο, σ. 793-TR, ό.π..
49. Βλ. Ubaldo Angeli, *Il Trionfo di Cristo...*, ό.π., σ. 17. Η εορτή του Αγίου Στεφάνου στις 26 Δεκεμβρίου είναι μία από τις πιο σημαντικές θρησκευτικές εκδηλώσεις, αφού εορταζόταν και η μεταφορά του σκηνώματός του από την Κωνσταντινούπολη στη Βενετία.
50. Βλ. Angelo Solerti, «Memorie. Le rappresentazioni musicali...», ό.π., σ. 509.

εορτασμούς που πραγματοποιήθηκαν στη Βενετία με εκείνους που σύμφωνα με τον Δε Βιάζη οργανώθηκαν στη Ζάκυνθο.

Στην ανακοίνωση που εξέδωσε η Γερουσία την 1η Δεκεμβρίου 1571 καλούνταν και οι κατά τόπους βενετικές αρχές να οργανώσουν εορταστικές εκδηλώσεις⁵¹ για τη χριστιανική νίκη. Επομένως, κατά πάσα πιθανότητα σε εκτέλεση αυτής της εντολής της κεντρικής διοίκησης, που ασφαλώς θα έφτασε με την κανονική διοικητική αλληλογραφία και στη Ζάκυνθο, οφείλεται η απόφαση του Πόλο Κονταρίνι να γίνουν εορταστικές εκδηλώσεις και στο νησί. Ίσως αυτοί οι συλλογισμοί, αν δεν πρόκειται για αβασάνιστη γραφή του Δε Βιάζη αλλά βασισμένη στη χαμένη αρχιεακή πηγή, να δικαιολογούν τη διατύπωση «διέταξε να εορτάσει ο τόπος την νίκη».⁵²

Αν τα γεγονότα ακολούθησαν τη συνήθη ροή, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η εντολή του εορτασμού της 1ης Δεκεμβρίου δεν θα έφτασε πολύ γρήγορα στη Ζάκυνθο. Το ταξίδι του Onfrè Giustiniani, από το σημείο της ναυμαχίας μέχρι τη λιμνοθάλασσα της Βενετίας, κράτησε μόλις 12 μέρες. Η διάρκεια του ταξιδιού ήταν εξαιρετικά σύντομη και οφείλεται στις ειδικές συνθήκες της αποστολής που είχε αναλάβει ο Βενετσιάνος μαντατοφόρος. Η ανταλλαγή της συνήθους αλληλογραφίας ανάμεσα στην κεντρική διοίκηση και τις βενετικές κτήσεις δεν γίνεται σε καμιά περίπτωση με αυτή την ταχύτητα. Η αλληλογραφία, όταν δεν αποστέλλεται με μία από τις νηοπομπές, που εξασφαλίζουν την τακτικότητα της επικοινωνίας, και αποστέλλεται με κάποιο άλλο εμπορικό ή πολεμικό πλοίο, δεν μπορεί να φτάσει στον προορισμό της πριν περάσουν αρκετές ημέρες. Η συνήθης διάρκεια ενός ταξιδιού με πλοίο οποιουδήποτε τύπου από τη Βενετία στη Ζάκυνθο είναι περίπου είκοσι μέρες, ενώ μια νηοπομπή που σταματά και σε άλλα λιμάνια μπορεί να χρειαστεί σχεδόν ένα μήνα,⁵³ πάντα με την προϋπόθεση ότι δεν θα συμβούν έκτακτα περιστατικά κατά το ταξίδι, με τον όρο δηλαδή ότι το πλοίο δεν θα συναντήσει κακο-

51. Ενδεικτικά βλ. Ubaldo Angeli, *Il Trionfo di Cristo...*, που εντοπίζει αντίγραφο της ανακοίνωσης στα Κρατικά Αρχεία της Μοδένας, ό.π., σ. 17.

52. Δε Βιάζης, ό.π.

53. Ένας μήνας είναι ο χρόνος ταξιδιού ενός πλοίου από τη Βενετία στον Χάνδακα, εάν δεν υπάρχουν στάσεις σε άλλα λιμάνια, το χειμώνα όμως το ταξίδι λόγω των καιρικών συνθηκών έφτανε πολύ συχνά τις σαρανταπέντε μέρες. Η Ζάκυνθος βρίσκεται περίπου στα δύο τρίτα της διαδρομής από τη Βενετία στον Χάνδακα. Τα συγκριτικά αυτά στοιχεία, που αναφέρονται στα τέλη του 15ου αιώνα, ισχύουν με μικρές αποκλίσεις και για τον 16ο και προέρχονται από το βιβλίο του Freddy Thirier *La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIIe-XVe siècles)*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et Rome, Éditions E. De Bocard, Παρίσι, 1959, σ. 188.

καιρία, όπως συμβαίνει συχνά κατά τη χειμερινή περίοδο, ή αν δεν υπάρχουν πληροφορίες και φόβοι για την επίθεση πειρατών,⁵⁴ ή ακόμη αν δεν πάθει το σκάφος αβάρια μεσοπέλαγα.

Αν συνυπολογίσουμε και τον χρόνο που χρειάζεται η διοίκηση για την παραγωγή των αντιγράφων των εντολών που πρέπει να φτάσουν σε όλες τις κτήσεις, καθώς και τον χρόνο της ετοιμασίας του φακέλου προς τον διοικητή της κάθε περιοχής, πάλι εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε πως η ανακοίνωση της 1ης Δεκεμβρίου δεν έφυγε αυθημερόν για τη Ζάκυνθο, όπως και για καμιά άλλη περιοχή του Stato del Mar. Εύλογα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή η εντολή της 1ης Δεκεμβρίου δεν θα έφτασε στα χέρια του Πόλο Κονταρίνι πριν από τις αρχές ή τα μέσα του επόμενου μήνα, όχι νωρίτερα δηλαδή από τον Ιανουάριο, τον πρώτο μήνα του έτους 1572 σύμφωνα με το δικό μας ημερολόγιο, δηλαδή τον ενδέκατο μήνα του έτους 1571 σύμφωνα με το *mojo Veneto*, το βενετσιάνικο έτος, που αρχίζει τον Μάρτιο. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος που ο Δε Βιάζης αναφέρει ως χρόνο της παράστασης το 1571 αντί του 1572, που σύμφωνα με τα παραπάνω φαίνεται πιο πιθανός χρόνος για την τέλεσή της, παρασυρμένος από τη χρονολογία του εγγράφου που επικαλείται. Αν πράγματι οι εκδηλώσεις έγιναν με αφορμή τον εορτασμό της νίκης που ζήτηύσε η κεντρική διοίκηση, ο Προβλεπτής θα μπορούσε να δώσει τις σχετικές εντολές μόνο μετά από αυτό το διάστημα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, παράσταση κατ' εντολή του Πόλο Κονταρίνι κατά πάσα πιθανότητα δεν θα μπορούσε να γίνει παρά στους δύο πρώτους μήνες. Αν τώρα συνυπολογίσουμε και το χρόνο που χρειαζόταν η προετοιμασία της εκδήλωσης, για τη μετάφραση του κειμένου και για κάποιες στοιχειώδεις πρόβες των ερασιτεχνών ηθοποιών που δεν θα ήταν και ιδιαίτερα εξασκημένοι στην τέχνη της απαγγελίας, η παράσταση θα πρέπει να τοποθετηθεί τον Φεβρουάριο του έτους 1572 του δικού μας ημερολογίου, μήνα που, άλλωστε, είναι περισσότερο συνδεδεμένος με τις παραστάσεις και τις διασκεδάσεις λόγω του καρναβαλιού.

54. Η Ναύπακτος, ιδιαίτερα μετά τη ναυμαχία, ήταν ένα από τα λιμάνια που συγκέντρωνε πολλά πειρατικά και ονομαζόταν μικρό Αλγέρι. Πάντως μετά τη ναυμαχία και μέχρι το 1573 υπάρχει μία σημαντική έξαρση της πειρατείας, αφού το Ιόνιο πέλαγος εκτός από τους αλγερινούς λυμαίνονται πολλοί χριστιανοί πειρατές, Έλληνες, Μαλτέζοι και Γάλλοι. Για την πειρατεία βλ. τις σχετικές μελέτες του Alberto Tenenti και, ενδεικτικά από την ελληνική βιβλιογραφία, της Αλεξάνδρας Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας 1538-1669*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1991, κυρίως σ. 36-38, 278-282.

7. Τελικές υποθέσεις αντί συμπερασμάτων

Από τα ερωτήματα που γεννά η γραφή του Δε Βιάζη απομένει ένα για το οποίο τα στοιχεία που παρατίθενται ως εδώ δεν μπορούν να επιτρέψουν να διατυπωθεί μια υπόθεση, δηλαδή για το ποιος μπορεί να ήταν ο άγνωστος μεταφραστής του κειμένου. Το ενδεχόμενο να είναι μεταφραστής ο ίδιος ο Πόλο Κονταρίνι δεν μπορεί να αποκλειστεί, παρόλο που δεν υπάρχουν ικανοποιητικά στοιχεία από τη βιογραφία του για το αν ήταν τόσο επαρκής γνώστης των αρχαίων ελληνικών, όσο ήταν των λατινικών (θέμα για το οποίο η αλληλογραφία που του απευθύνει ο Παύλος Μανούτιος δεν αφήνει αμφιβολίες). Με δεδομένο ότι, κατά τον 16ο αιώνα, δεν υπάρχει κάποια τυπωμένη λατινική μετάφραση, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ο μεταφραστής να είναι κάποιος Ζακύνθιος που, ακόμη και αν δεν ήξερε αρχαία ελληνικά, θα μπορούσε να διαβάσει και να μεταφράσει στα ιταλικά βασιτισμένος στα σχόλια του Μιχαήλ Σοφιανού της έκδοσης του 1552.⁵⁵

Η λεπτομερειακή εργασία του Σοφιανού επεξηγεί σχεδόν κάθε λέξη του αρχαίου πρωτοτύπου, δημιουργώντας ένα περιγραφικό κείμενο που περιλαμβάνει σχεδόν ολόκληρο τον λόγο των προσώπων και του χορού, και το οποίο εύκολα θα μπορούσε να μετατραπεί σε ένα ενιαίο κείμενο κατάλληλο για απαγγελία ή και για παράσταση. Φυσικά δεν υπάρχει αμφιβολία για το ότι η παράσταση δόθηκε στα ιταλικά, όχι μόνο γιατί σαφώς το αναφέρει ο Δε Βιάζης, αλλά και γιατί θα ήταν ανήκουστο για τα ήθη της εποχής να παρουσιαστεί ένα κείμενο σε μια γλώσσα που κατά πάσα πιθανότητα δεν θα μπορούσε να κατανοήσει ο επιφανέστερος από τους θεατές, ο Προβλεπτής Ζακύνθου Πόλο Κονταρίνι.⁵⁶

Μετά από όλη αυτή την πραγματέυση του θέματος που δημιούργησε η αναφορά του Δε Βιάζη, παραμένει ένα ενδεχόμενο που δεν έχει εξεταστεί. Η παράσταση να δόθηκε αμέσως μετά τη ναυμαχία, δηλαδή κατά το διάστημα μετά την άφιξη των ζακυνθινών πλοίων, τον Νοέμβριο ή τον Δεκέμβριο του 1571. Αυτό θα σήμαινε ότι ο Προβλεπτής Κονταρίνι είτε είχε σκεφτεί μια παράσταση των *Περσών* και είχε ήδη ξεκινήσει την προετοιμασία της πριν από τη

55. *SCHOLIA IN AESCHYLI TRAGÆDIAS*, ό.π., σ. 106-156.

56. Αυτό είναι το μόνο σημείο όπου ο Ρώμας φαίνεται ότι παραποιεί τα γεγονότα. Αλλά όσο και αν η ιδέα της παράστασης στην ελληνική γλώσσα φαίνεται σε μας αδιανόητη, δεν σημαίνει αυτό ότι κάποιες στιγμές δεν γεννά μια αμφιβολία: κι αν στο χαμένο σήμερα αρχείο της οικογένειας Ρώμα υπήρχαν στοιχεία για την παράσταση αυτή, που ο ίδιος τα χρησιμοποίησε χωρίς να τα παραποιήσει, πόσο μακριά από την αλήθεια είναι το παρόν κείμενο;

ναυμαχία, είτε επιδόθηκε στην οργάνωσή της αμέσως μετά. Ασφαλώς φαίνεται κάπως υπερβολικό, κατά το ίδιο διάστημα που ο ίδιος προσπαθούσε να τροφοδοτεί με πληροφορίες τη βενετική διοίκηση για τις κινήσεις του εχθρικού στόλου και μεριμνούσε για τα πρακτικά θέματα προετοιμασίας των πληρωμάτων της Ζακύνθου που θα λάβαιναν μέρος στη ναυμαχία, να ασχολούνταν με την ανάγνωση των *Περσών* και την οργάνωση μιας παράστασής τους. Το ίδιο ισχύει και για το διάστημα αμέσως μετά τη ναυμαχία, διάστημα σημαντικής έντασης με συνεχή κίνηση πολεμικών πλοίων, με την άφιξη των Ζακυνθίων πολεμιστών, με θρησκευτικές τελετές, κηδείες και εκδηλώσεις τιμής στους νεκρούς της ναυμαχίας. Παρ' όλα αυτά, είναι πολύ πιθανό αυτός ο διανοούμενος Βενετσιάνος αξιωματούχος να είχε ένα ειδικό ενδιαφέρον για το αρχαίο αυτό κείμενο, αφού παρουσίαζε πολλές συμβολικές αναλογίες με τα γεγονότα της εποχής του (προφανώς θα αναλογιζόταν και ο ίδιος την αναλογία του Πέρση εχθρού με τον Οθωμανό), και αναφερόταν άμεσα σε πολεμικά γεγονότα του αρχαίου κόσμου, κάπως αντίστοιχα με εκείνα στα οποία ο ίδιος συμμετείχε και μάλιστα με στρατηγικής σημασίας ρόλο. Η σύλληψη και οργάνωση μιας παράστασης των *Περσών* θα μπορούσε να δώσει μια εξαιρετική ευκαιρία στον πολεμιστή να θυμηθεί και να αναδείξει τον αρχαιογνώστη που διαμόρφωσε και εξαπολύθηκε να εμψυχώνει ο δόσκαλος Παύλος Μαυρόγιους. Η διανόηση της εποχής, άλλωστε, διακρινόταν για τον πολεμικό της ζήλο.

Με δεδομένη επομένως την στάση της παράστασης προγραμματίστηκε μετά τη ναυμαχία, και με δεδομένη τη γενική στάση που χαρακτήριζε τους Προβλεπτές των νησιών του Ιονίου να διεκπεραιώνουν κατά τον καλύτερο τρόπο τις εντολές που λάβαιναν από τη Μητρόπολη, έχοντας στο μυαλό τους την ελπίδα ότι φεύγοντας από το πόστο αυτό θα αναλάμβαναν κάποιο σημαντικότερο στην ιεραρχία της γαλινοτάτης, πιθανότερη μοιάζει η εκδοχή η παράσταση να έγινε σε εκτέλεση της εντολής της 1ης Δεκεμβρίου. Λογικό επακόλουθο αυτής της υπόθεσης είναι το ότι η παράσταση, αν τελικά πραγματοποιήθηκε, δεν παρουσιάστηκε νωρίτερα από τους δύο πρώτους μήνες του 1572, με το δικό μας ημερολόγιο. Η απόφαση για την εορταστική εκδήλωση θα πρέπει να πάρθηκε από τον Προβλεπτή: γνωρίζοντας τον βίο του, εύλογα μπορούμε να συναγάγουμε πως και η επιλογή του έργου ήταν δική του ιδέα.

Ανάμεσα σε όλες τις άλλες ενδείξεις που οδηγούν σε αυτές τις συμπερασματικές υποθέσεις, ίσως θα έπρεπε να σκεφτούμε και το ότι η παράσταση της Ζακύνθου μοιάζει πολύ στα συμφραζόμενά της με εκείνη που οργανώθηκε στη Βενετία στις 26 Δεκεμβρίου 1571, αφού και εκείνη περιελάμβανε γεύμα επισήμων, παράσταση και χορό των παρευρισκομένων. Αν ξαναδούμε τα γεγονότα, η μορφή της εκδήλωσης που περιελάμβανε την παράσταση του